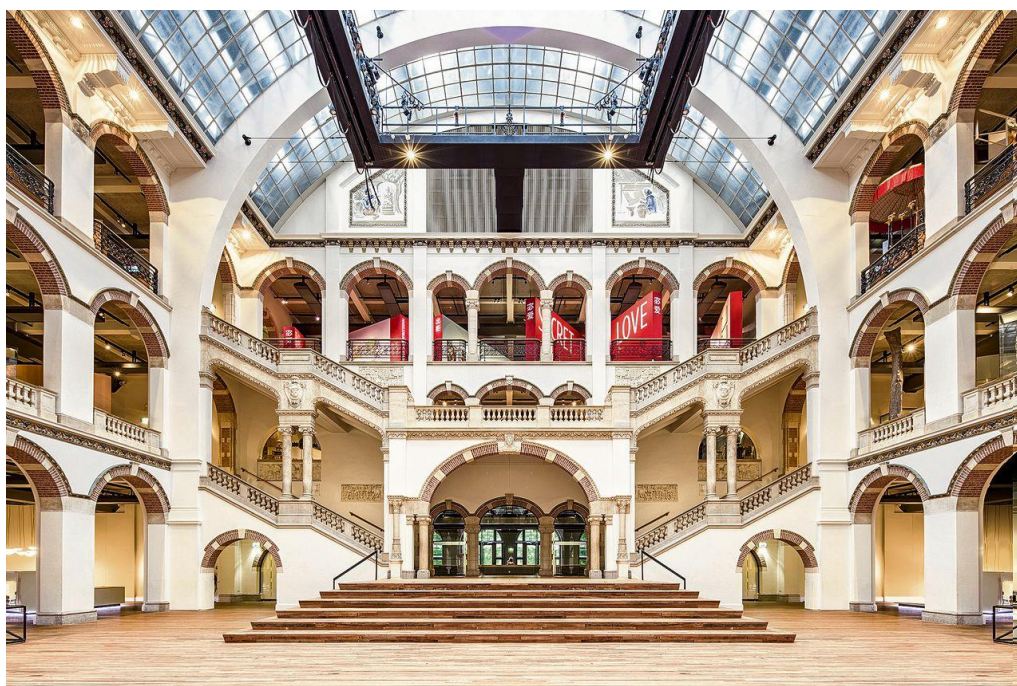


# ***De restitutierevolutie:***

Een onderzoek naar een toekomstig restitutiebeleid voor Nederland en haar musea



De centrale hal van het Tropenmuseum, Amsterdam, 2015,  
<https://www.nrc.nl/nieuws/2015/10/16/heringericht-tropenmuseum-heropent-1548630-a1030833>

**Iris Bloemers**  
**Studentnummer: 3975940**  
**Masterscriptie Kunstgeschiedenis**  
**Track: Moderne & Hedendaagse Kunst**  
**Universiteit Utrecht**  
**17-06-2020**  
**Begeleider: Hestia Bavelaar**

“(...) just as our own past is never solely our own, so in myriad ways do we share the pasts of others.”<sup>1</sup>

---

<sup>1</sup> Lowenthal, *The Past is a Foreign Country*, 102.

## **Inhoudsopgave**

<b>Samenvatting</b>	<b>4</b>
<b>Inleiding</b>	<b>5</b>
<b>Hoofdstuk 1</b>	
1.1. Het verzamelen van koloniale culturele objecten	<b>11</b>
1.2. Restitutie in Nederland: een kort overzicht	<b>15</b>
<b>Hoofdstuk 2</b>	
2.1. Cultuuruniversalisme en cultuurrelativisme	<b>20</b>
2.2. De worstelaars	<b>24</b>
2.3. Cultureel nationalisme en cultureel internationalisme	<b>26</b>
<b>Hoofdstuk 3</b>	
3.1. Stoffelijke resten	<b>32</b>
3.2. De Lomboschat	<b>35</b>
3.3. De Borobudur boeddhoofden	<b>37</b>
<b>Conclusie</b>	<b>40</b>
<b>Aanbevelingen</b>	<b>43</b>
<b>Literatuurlijst</b>	<b>44</b>

## Samenvatting

In Nederland en in andere Europese landen met een koloniaal verleden, willen musea rekenschap afleggen voor koloniale culturele objecten uit hun collecties. Hiermee willen zij zich voorbereiden op eventuele claims voor restitutie. Deze zogenaamde 'restitutierevolutie' roept echter vragen op. Zo zijn er kaders nodig om te bepalen welke objecten om ethische redenen gerestitueerd moeten worden en moet er een protocol voor musea komen voor de omgang met dubieus museumbezit. Deze scriptie levert een bijdrage aan het vinden van antwoorden op de vragen die de zogenaamde restitutierevolutie oproept, door middel van een kritische analyse van hoe er in Nederland wordt gedacht over restitutie en hoe er tot op heden is omgegaan met restitutie. Aan de hand van een drietal casestudies wordt onderzocht hoe de verschillende actuele visies op het koloniale verleden en op de restitutie van koloniale culturele objecten en voorgaande restituties, kunnen bijdragen aan een toekomstig restitutiebeleid.

In het eerste hoofdstuk van deze scriptie wordt een beknopt overzicht geschetst van het verzamelen en tentoonstellen van koloniale culturele objecten in het verleden. Daarnaast wordt ingegaan op restituties die in Nederland hebben plaatsgevonden tot dusver en het huidige restitutiebeleid. In het tweede hoofdstuk komen een aantal actuele visies op het koloniale verleden en de restitutie van koloniale culturele objecten aan bod. In het derde hoofdstuk wordt onderzocht hoe deze actuele visies te herkennen zijn in drie casussen betreffende restitutie en hoe dit een bijdrage kan leveren voor een toekomstig restitutiebeleid.

## Inleiding

“Ik wil dat tussen nu en vijf jaar de voorwaarden gevonden zijn om tijdelijk of definitief Afrikaans erfgoed aan Afrika terug te geven.”<sup>2</sup>

Met deze uitspraak kondigde de Franse president Macron in 2018 tijdens een bezoek aan Burkina Faso zijn plannen aan voor een teruggavebeleid voor de tijdens de koloniale tijd geroofde kunst. De president liet weten dat hij het ontoelaatbaar vindt dat ongeveer 90 procent van het Afrikaanse nationale erfgoed in Europa bewaard wordt en dat Afrikanen dit erfgoed hierdoor uitsluitend in Europese musea kunnen bezichtigen. Nog datzelfde jaar stelde hij twee experts aan, de Senegalese schrijver en econoom Felwine Sarr en de Franse kunsthistorica Bénédicte Savoy, om een restitutierapport op te stellen met betrekking tot het Afrikaanse erfgoed in Franse musea.<sup>3</sup> In het in november vorig jaar verschenen rapport *The Restitution of African Cultural Heritage* adviseren Sarr en Savoy om de Franse wetgeving betreffende de repatriëring drastisch aan te passen, zodat voormalige koloniën geroofde culturele objecten kunnen claimen.<sup>4</sup> Het rapport leidde tot grote verbazing en tegenstand, zowel in Frankrijk en de rest van Europa, want zoals Sarr en Savoy in hun rapport aangeven zal de Franse positie ook grote consequenties hebben voor de rest van Europa.<sup>5</sup>

In 2018 schreef ik een essay over de zogenaamde ‘beeldenstorm’ die destijds in Nederland plaatsvond; monumenten en kunstwerken die aan ons koloniale verleden herinneren en dit verleden zouden verheerlijken werden bekritiseerd. Zo leidde de verwijdering van een borstbeeld van Graaf Johan Maurits in het Mauritshuis tot felle kritiek. Er zou sprake zijn van geschiedvervalsing doordat het beeld van de graaf was weggehaald uit de centrale hal van het Mauritshuis. De grote rol die Johan Maurits heeft gespeeld in de slavenhandel in Afrika zou door de verwijdering van het borstbeeld als onderwerp worden vermeden. Eveneens ontstond er ophef over de naam van kunstcentrum Witte de With. Witte Corneliszoon de With, naar wie het kunstcentrum is vernoemd, heeft namelijk een prominente rol gespeeld in het Nederlandse kolonialisme. Een groep actievoerder pleit ervoor dat het kunstcentrum naam verandert, omdat het opereren onder de naam van Witte de With in strijd zou zijn met waar het instituut voor staat: kritische reflectie. Deze discussies staan in verhouding tot een breder debat dat de afgelopen jaren gaande is in Nederland én andere landen, over schuld en schaamte voor het koloniale verleden, hedendaags racisme – waarbij kan worden gedacht aan de veelbesproken Zwarte Piet discussies –, en de emancipatie van minderheden.<sup>6</sup>

---

<sup>2</sup> Vermaas. ‘Wat als 90 procent van het Franse erfgoed in Afrika lag?’

<sup>3</sup> Ibid.

<sup>4</sup> Sarr, Savoy, *The Restitution of African Cultural Heritage*.

<sup>5</sup> Vermaas. ‘Wat als 90 procent van het Franse erfgoed in Afrika lag?’

<sup>6</sup> Bloemers, ‘Pleidooi voor de worstelaars.’

Na die zogenaamde ‘beeldenstorm’ lijkt zoals Savoy het noemt de ‘restitutierevolutie’ te zijn aangebroken in Frankrijk. Volgens Sarr is het land dan ook klaar voor deze veronderstelde revolutie. Toen in de jaren ’60 een aantal Afrikaanse landen de kwestie naar voren bracht, was Frankrijk volgens hem nog niet toe aan een confrontatie met het koloniale verleden. En hoewel nu ook niet iedereen hier klaar voor lijkt te zijn, meent Sarr dat er wel een breder draagvlak is voor het idee dat het onjuist is dat de overgrote meerderheid van het Afrikaanse erfgoed zich in Europa bevindt. Zo zegt hij: “de kwestie is gerijpt in het collectieve bewustzijn, een kritische reflectie lijkt eindelijk mogelijk.”<sup>7</sup> Sarr hoopt dan ook dat Frankrijk klaar is om het koloniale verleden, waarvan de restitutie van Afrikaans cultuur erfgoed slechts een klein onderdeel is, onder ogen te komen. Volgens hem fungeren Europese etnografische musea als archieven van een koloniaal systeem, waarvan de effecten nog steeds te merken zouden zijn. Zoals in het rapport naar voren komt, kunnen door dit ‘hoofdstuk’ van restitutie te openen, mogelijk ook andere hoofdstukken van dit koloniale systeem worden geopend en kan historisch onrecht worden hersteld.<sup>8</sup>

Ook Nederland lijkt in navolging op het Franse rapport klaar om het hoofdstuk van restitutie open te slaan en daarmee een zogenaamde ‘restitutierevolutie’ op gang te brengen. De vier Nederlandse volkenkundige musea – het Tropenmuseum in Amsterdam, Museum Volkenkunde in Leiden, het Wereldmuseum in Rotterdam en het Afrika Museum in Berg en Dal – hebben bekendgemaakt dat zij verantwoording willen gaan afleggen voor de koloniale geroofde objecten in hun collecties. In maart 2019 publiceerden de musea daarom een aantal principes waarmee ze claims op terugkeer van objecten kunnen beoordelen, zodat belanghebbenden koloniale stukken kunnen terug claimen.<sup>9</sup> De vier musea zijn hiermee de eerste musea in Europa die actief richtlijnen opstelden voor de teruggave van koloniale roofkunst. Stijn Schoonderwoerd, de directeur van de vier musea, maakte bekend dat de musea zich bij bepaalde koloniale objecten niet comfortabel voelen.<sup>10</sup> Het Rijksmuseum speelt eveneens met het idee van restitutie en onderzoekt of objecten uit de koloniale collectie onrechtmatig zijn verkregen. Hiermee wil het museum zich voorbereiden op eventuele claims.<sup>11</sup>

In Frankrijk zorgde het door Sarr en Savoy opgestelde rapport voor weerstand; volgens Franse kunsthandelaren zouden de in het rapport genoemde plannen té ingrijpend en ineffecient zijn. De kunsthandelaren vragen zich af hoe veel objecten geclaimd zullen worden en of de objecten in andere landen veilig zullen zijn.<sup>12</sup> Ook in Nederland roepen de restitutieplannen vragen op, zo

---

<sup>7</sup> Vermaas. ‘Wat als 90 procent van het Franse erfgoed in Afrika lag?’

<sup>8</sup> Sarr, Savoy, *The Restitution of African Cultural Heritage*, p. 2.

<sup>9</sup> Nationaal Museum van Wereldculturen, *Return of Cultural Objects: Principles and Process*.

<sup>10</sup> Ribbens. ‘Musea zitten in hun maag met koloniale roofkunst.’

<sup>11</sup> Blokker. ‘Rijksmuseum onderzoekt herkomst koloniale collectie.’

<sup>12</sup> Ribbens. ‘Kunsthandelaren kritiseren Macrons plannen voor soepeler restitutiebeleid.’

bleek toen het Nusantara Museum in Delft ging sluiten en bepaald moest worden wat er met de voorwerpen uit voormalig Nederlands-Indië ging gebeuren. Zoals Schoonderwoerd aangeeft werd duidelijk dat de Nederlandse wetgeving niet is ingesteld op restitutie. Toen Nederland een groot deel van de collectie van Museum Nusantara terug wilde geven aan Indonesië, werd eveneens duidelijk dat de meningen tussen twee landen over wat beschermd moet worden sterk kunnen verschillen. Volgens Schoonderwoerd zijn er dan ook kaders nodig om te bepalen welke objecten om ethische redenen niet in Nederland mogen blijven en moet er een protocol komen voor musea, met daarin richtlijnen voor de omgang met dubieus museumbezit.<sup>13</sup> Kortom, de restitutierevolutie roept veel vragen op.

Met deze scriptie wil ik een bijdrage leveren aan het vinden van antwoorden op de vragen die de zogenaamde restitutierevolutie oproept, door middel van een kritische analyse van hoe er in Nederland wordt gedacht over restitutie en hoe er tot op heden is omgegaan met restitutie. Mijn verwachting is dat door de verschillende bestaande standpunten en eerdere gevallen betreffende restitutie – en de daarmee gepaard gaande argumentatie – in kaart te brengen en te evalueren, het inzicht in een toekomstig restitutiebeleid vergroot kan worden. Hierdoor kan deze scriptie bijdragen aan een hedendaags restitutiebeleid voor Nederland en zijn musea, in het licht van de actuele ontwikkelingen omtrent restitutie. De centrale onderzoeksvraag luidt dan ook:

‘Hoe kunnen de verschillende actuele visies op het koloniale verleden en op restitutie van koloniale culturele objecten en voorgaande restituties, bijdragen aan een toekomstig restitutiebeleid?’

Om een historische context te schetsen, komt in het eerste hoofdstuk een kort overzicht aan bod van het koloniale verleden van Nederland en het verzamelen van objecten uit de voormalige koloniën. Hierbij wordt tevens ingegaan op restitutie door musea of de Nederlandse overheid in het verleden én het huidige restitutiebeleid. In de eerste helft van dit hoofdstuk staat de deelvraag centraal: ‘Wat is de geschiedenis van het verzamelen en tentoonstellen van koloniale culturele objecten in Nederland?’ In de tweede helft van dit hoofdstuk wordt getracht de deelvraag te beantwoorden: ‘In hoeverre is in het verleden al sprake geweest van restitutie in Nederland en wat is het huidige restitutiebeleid?’ Door deze geschiedenissen bloot te leggen kunnen zowel de complexiteit als de mate van noodzaak van de restitutie van koloniale culturele objecten duidelijk worden. Daarnaast kunnen bepaalde historische kwesties aan het licht worden gebracht, die mogelijk een gewichtige rol spelen bij de totstandkoming van een hedendaags restitutiebeleid.

---

<sup>13</sup> Van Walsum. ‘Koloniale collectie stelt musea voor de vraag: wat te doen met onze roofkunst?’

Vervolgens worden in het tweede hoofdstuk de verschillende actuele visies en standpunten op het koloniale verleden uiteengezet, waarbij de nadruk ligt op de restitutie van koloniale objecten. Dit hoofdstuk vormt het theoretisch kader van dit onderzoek waarbij wordt uitgegaan van de deelvraag: ‘Wat zijn de verschillende actuele visies op ons koloniale verleden en op restitutie van koloniale culturele objecten?’ Allereerst worden de twee, volgens filosoof Paul Cliteur, overheersende groepen als het gaat om het benaderen van kunst en monumenten waar een controversieel verleden aan kleeft toegelicht. Volgens Cliteur zijn dat enerzijds zij die rechtlijnige benaderingen hanteren, anderzijds zij die tussen verschillende standpunten twifelen en er geen consistente benadering op na houden. Onder de eerste groep, van de rechtlijnige benaderingen, vallen de cultuurrelativisten en de cultuuruniversalisten. De tweede groep noemt Cliteur de worstelaars, omdat zij zouden worstelen met het koloniale verleden van Nederland en de kwestie van restitutie van koloniale objecten.<sup>14</sup> Daarnaast komt in het tweede hoofdstuk een theorie van rechtsgeleerde John Merryman aan bod. Volgens Merryman zijn er twee perspectieven betreffende restitutie op internationaal niveau: cultureel nationalisme en cultureel internationalisme.<sup>15</sup> Waar de theorie van Cliteur grotendeels leunt op opvattingen en casussen met betrekking tot cultureel eigendom in Nederland, is Merryman daarentegen gespecialiseerd in cultureel eigendom op internationaal gebied.

In het derde hoofdstuk komen drie casussen aan bod betreffende museale bezittingen afkomstig uit voormalige koloniën of verkregen door koloniale handel. Bij deze casussen is er, al dan niet, sprake geweest van restitutie. De eerste casus betreft de teruggave van stoffelijke resten, namelijk het getatoeëerd en gemummificeerd hoofd van een Maori aan Nieuw-Zeeland. Bij de tweede casus komt de restitutie van de helft van de zogeheten Lombokschat in de jaren zeventig aan bod. Bij de derde casus wordt de discussie omtrent de mogelijke restitutie van boeddhafiguren van de Borobudurtempel in Indonesië die tot dusver in het bezit zijn van het Rijksmuseum en het Nationaal Museum van Wereldculturen uiteengezet. Deze drie casussen brengen kwesties aan het licht waarin de verschillende benaderingen uit hoofdstuk twee te herkennen zijn. Door deze casussen en benaderingen in verband met elkaar te brengen, tracht ik een antwoord te vormen op de deelvraag: ‘Hoe verhouden deze casussen zich tot de verschillende actuele perspectieven en zijn bepaalde standpunten te herkennen in de manier waarop om wordt gegaan met restitutie?’ Tenslotte volgt de conclusie, waarin de resultaten uit de voorgaande hoofdstukken samenkomen en ik een antwoord vorm op de hoofdvraag van dit onderzoek. Aansluitend geef ik een advies voor een toekomstig restitutiebeleid voor Nederland.

---

<sup>14</sup> Cliteur, ‘Klagen over kolonialisme.’

<sup>15</sup> Merryman, *Thinking about the Elgin Marbles*.



Zoals Jos van Beurden, onderzoeker van koloniale collecties, in zijn publicatie *Treasures in Trusted Hands – Negotiating the future of colonial collections* aangeeft, bestaan er verschillende termen voor de teruggave van koloniale culturele objecten en omvatten deze verschillende betekenissen. Hij meent dat het gebruik van de term ‘terugkeer’ betrekkelijk neutraal is; deze zou betekenen dat bij het verkrijgen van een object, geen wettelijke verplichtingen zijn geschonden. De meeste westerse landen kiezen er dan ook voor de term ‘restitutie’ te gebruiken, om discussies te voorkomen over de manier waarop een object in het verleden is verkregen. Om onduidelijkheden te voorkomen, hanteer ik in dit onderzoek ook grotendeels de term ‘restitutie’, omdat deze in de politiek en binnen recente debatten het meest voorkomt. Hierbij gaat het om de restitutie van ‘koloniale culturele objecten’, waarmee objecten worden bedoeld die van culturele of historische waarde zijn en die afkomstig zijn uit voormalige koloniën en – al dan niet – onrechtmatig verkregen zijn tijdens het Europese koloniale tijdperk.<sup>16</sup>

Vanwege de vele vragen rondom de recente restitutieplannen, publiceerden de media de afgelopen jaren veel over dit onderwerp. In deze scriptie wordt dan ook veelvuldig gebruikt gemaakt van krantenartikelen en nieuwsberichten omtrent restitutie in Nederland en in het buitenland. Dit betekent echter ook dat de discussies over dit onderwerp nog sterk in ontwikkeling zijn en dat, tijdens het schrijven van deze thesis, veranderingen in de restitutieplannen kunnen plaatsvinden. Deze veranderingen probeer ik in deze scriptie – waar mogelijk – mee te nemen. Naast krantenartikelen en nieuwsberichten, maak ik in deze scriptie gebruik van literatuur betreffende de koloniale geschiedenis van Nederland, het verzamelen van koloniale culturele objecten en restitutie in het verleden en het heden. Aan de hand van die literatuur en andere publicaties, voer ik in deze scriptie een vergelijkende analyse uit, waarbij de theorieën van Cliteur en Merryman met elkaar in verband worden gebracht.

Van Beurden heeft als onderzoeker van koloniale collecties verschillende publicaties uitgebracht over de restitutie van koloniale culturele objecten, zowel in Nederland als daarbuiten. In *Treasures in Trusted Hands* presenteert hij een model voor hoe om kan worden gegaan met koloniale culturele objecten en mogelijke restitutie. Dit model heeft hij grotendeels gebaseerd op de 1998 Washington Conference Principles on Nazi-Confiscated Art; internationale richtlijnen voor de omgang met door de nazi's geconfiscieerde kunst tijdens de Tweede Wereldoorlog.<sup>17</sup> Van Beurden stelt dat – hoewel het hierbij twee totaal verschillende categorieën betreft – Nazi roofkunst en koloniale culturele objecten op dezelfde manier benaderd kunnen worden.<sup>18</sup> Beide soorten objecten

---

<sup>16</sup> Van Beurden, *Treasures in Trusted Hands*, pp. 33-39.

<sup>17</sup> <https://www.ngv.vic.gov.au/wp-content/uploads/2014/05/Washington-Conference-Principles-on-Nazi-confiscated-Art-and-the-Terezin-Declaration.pdf>

<sup>18</sup> Volgens van Beurden zou het in beide categorieën gaan om objecten van culturele of historische waarde die niet vrijwillig of zonder compensatie zijn verworven.

zouden namelijk volgens Van Beurden zijn verworven vanuit historisch onrecht. Daarnaast komen in zijn onderzoek een aantal eerdere gevallen van restitutie, of pogingen daarvan, in Nederland en andere landen naar voren. Deze casussen gebruikt hij om enerzijds duidelijk te maken dat veel landen proactief onderzoek moeten uitvoeren naar de herkomst van koloniale culturele objecten en de mogelijke restitutie ervan en anderzijds om lessen uit te trekken voor het model dat hij presenteert.<sup>19</sup> Het onderzoek van Van Beurden vormt een sleutelpublicatie voor mijn onderzoek, aangezien hij een advies geeft voor een toekomstig restitutiebeleid. Met mijn onderzoek streef ik er echter naar me uitsluitend op de restitutie van koloniale culturele objecten in Nederland te richten en hierbij de recente discussies, met bijbehorende opvattingen, als leidraad in mijn onderzoek te hanteren.

---

<sup>19</sup> Van Beurden, *Treasures in Trusted Hands*, pp. 241-253.

## Hoofdstuk 1

“Men heeft de schoonheid en het Werk geordend.  
koel achter glas, voorzien van etiket.  
Men heeft de dromen van een volk gestolen,  
en voor een kwartje te kijk gezet.  
Miljoenen mensen hebben stom geleden;  
hier ligt hun leed en hun vergetelheid.  
maar niemand weet meer van de vele ogen,  
die grote tranen hebben stil geschreid.”<sup>20</sup>

In 1933 publiceerde Jacobus van der Ster bovenstaand gedicht in het tijdschrift *Links Richten* met de titel ‘Koloniaal instituut’. In dit gedicht beschrijft hij hoe destijds culturele objecten werden tentoongesteld in het Koloniaal Instituut. Van der Ster stelt zich in het gedicht duidelijk kritisch op tegenover het tentoonstellen van objecten afkomstig uit de toentertijd Nederlandse kolonies. Het gedicht roept vragen op: hoe en waarom zijn deze objecten verkregen, verzameld en vervolgens tentoongesteld? En in hoeverre is in het verleden al sprake geweest van restitutie in Nederland? En wat is het huidige restitutiebeleid? In dit hoofdstuk dient het Tropenmuseum voornamelijk als leidraad bij het toelichten van de geschiedenis van etnografische en koloniale musea in Nederland, omdat dit museum de grootste collectie koloniale culturele objecten bezit. Daarnaast is het door de beperkte omvang van deze scriptie niet mogelijk om de geschiedenis van andere etnografische musea op te nemen in dit hoofdstuk. De geschiedenis van het Tropenmuseum scheidt desalniettemin een geheel beeld van het verzamelen van koloniale culturele objecten in het verleden in Nederland.

### *1.1 Het verzamelen van koloniale culturele objecten*

De geschiedenis van het verzamelen van de koloniale culturele objecten uit de voormalige Nederlandse kolonies begint bij de oprichting van de Verenigde Oost-Indische Compagnie, de West-Indische Compagnie, en het ontstaan van de Nederlandse kolonies. Rond 1600 groeide de economie van het noorden van Nederland aanzienlijk. Daarmee groeide tevens de drang om onbekende gebieden te verkennen; verschillende expedities werden op touw gezet om nieuwe routes te ontdekken. Ook werden er handelsondernemingen opgericht om te kunnen handelen in allerlei producten die in Europa niet te verkrijgen waren. Andere West-Europese naties deden hetzelfde, met het oog op economische en politieke expansie. Om enerzijds de onderlinge concurrentie tussen

---

<sup>20</sup> Van der Ster, ‘Koloniaal instituut’.

deze handelsondernemingen te beperken en anderzijds beter te kunnen concurreren met de overzeese expansie van de andere Europese naties, werd in het jaar 1602 besloten alle verschillende Nederlandse handelsondernemingen samen te brengen onder de Verenigde Oost-Indische Compagnie.<sup>21</sup>

Al snel kreeg de VOC toestemming van de Nederlandse Republiek om contracten te sluiten met binnenlandse machthebbers, lokaal en op zee oorlogen te voeren en veroverde gebieden inclusief inwoners te besturen. De VOC breidde op deze wijze uit en vestigde zich onder andere in Zuid-Afrika, de kust van India, Sri Lanka (voormalig Ceylon), Taiwan (voormalig Formosa) en het grootste gedeelte van Indonesië. Vanwege het succes van de VOC, werd besloten om het handelsgebied van de Nederlandse Republiek uit te breiden naar de andere kant van de wereld. Hiervoor werd de West-Indische Compagnie opgericht. Zoals de VOC zich op verschillende plekken in het oosten vestigde, kreeg de WIC gebieden in het westen in bezit, waaronder delen van Brazilië, Suriname, de Antillen, Nieuw-Nederland in Noord-Amerika (het huidige New York) en aan de kust van West-Afrika. De VOC en de WIC ontwikkelden zich als het ware tot staten binnen de Nederlandse staat, waaruit een aantal Nederlandse kolonies tot stand zijn gekomen.<sup>22</sup> Ook andere West-Europese naties ontwikkelden op deze wijze kolonies; het Nederlands kolonialisme was een onderdeel van een Europese expansie, waarbij wereldwijd kolonies werden opgericht.<sup>23</sup>

Vanaf het begin van deze wereldwijde Europese handel, werden 'curiositeiten' – ook wel 'rariteiten' genoemd – verzameld als souvenirs van contact met onbekende volkeren en gebieden of als trofeeën van overname en overheersing. Deze objecten werden verhandeld in Europa en werden op prominente plekken tentoongesteld, zoals in rariteitenkabinetten, als onderdeel van private of publieke collecties. Volgens Van Beurden kunnen deze objecten worden opgedeeld in een aantal categorieën, op basis van de manier waarop ze zijn verkregen. Ten eerste werden deze objecten regelmatig cadeau gegeven aan koloniale heersers of instituties, al dan niet als teken van gelijkheid óf onderwerping. In 1595 schonk een Islamitische prinses bijvoorbeeld in Indonesië een kris (een Indonesische dolk) en een lans aan Nederlandse bevelhebbers, in ruil voor brieven en geschenken van de Nederlandse prins Maurits. Daarnaast werden veel objecten gekocht, geruild of zomaar meegenomen tijdens privé expedities, waarvan nu vaak onduidelijk is hoe deze destijds precies verkregen zijn. Ook werden tijdens militaire expedities – die werden georganiseerd ten behoeve van de expansie van koloniale macht – vaak grote hoeveelheden objecten buitgemaakt. Zo plunderden VOC-soldaten in het jaar 1765 de Sri Lankaanse stad Kandy en het plaatselijke paleis van de koning. Hierbij namen zij onder andere meubels, zilver, een kanon en andere wapens mee. Tenslotte was er

---

<sup>21</sup> Doedens, Kortlever en Mulder, *Geschiedenis van Nederland*.

<sup>22</sup> Ibid.

<sup>23</sup> Van Beurden, *Treasures in Trusted Hands*, p. 55.

weleens sprake van verzamelen door missionarissen, die meereisden met expedities ten dienste van het welzijn van de bemanningsleden van het schip, of die het bevel hadden gekregen om de volkeren van bepaalde gebieden te kerstenen. Waar zij in het begin de religieuze objecten van deze volkeren vernietigden, legden de missionarissen later verzamelingen aan van curiositeiten.<sup>24</sup>

In de 18<sup>e</sup> en 19<sup>e</sup> eeuw bereikte de migratie van koloniale culturele objecten naar Europa een hoogtepunt onder invloed van de Verlichting; verschillende Europese mogendheden openden musea waar ze hun koloniale bezittingen tentoonstelden.<sup>25</sup> In Nederland stimuleerde Koning Willem I de oprichting van nationale instellingen ter bevordering van de wetenschap en de kunst en gaf hij deze instellingen de opdracht om collecties te verzamelen in onder andere China, Indonesië en Japan. Zo werd al in 1837 het Rijks Etnografisch Museum in Leiden geopend, het huidige Museum Volkenkunde. In Nederland werd tevens het eerste Koloniaal Museum – tegenwoordig het Tropenmuseum – ter wereld opgericht in Haarlem, toen in 1864 schrijver Frederik van Eeden de opdracht kreeg een verzameling aan te leggen voor een museum over de Nederlandse overzeese gebieden. De collectie bestond uit producten uit de Nederlandse kolonies, waarbij aanvankelijk de handelsbelangen voorop stonden.<sup>26</sup> De voorwerpen werden dan ook niet tentoongesteld om de levenswijze of tradities van een andere cultuur te presenteren, maar om de vernuftigheid van de vervaardiging van bepaalde voorwerpen te illustreren. De specialiteit van het museum lag in het verzamelen, inventariseren en bestuderen van koloniale rijkdommen: grondstoffen, natuurlijke producten én de toepassingen daarvan.<sup>27</sup>

In 1910 verhuisde de collectie van het Koloniaal Museum naar Amsterdam, toen onder invloed van de ‘ethische politiek’ de Vereniging Koninklijk Koloniaal Instituut werd opgericht. De economische uitbuiting van grondstoffen en mensen in de Nederlandse kolonies werd steeds meer in twijfel getrokken. Het doel van de ethische politiek was dan ook om politieke en economische zelfstandigheid te bewerkstelligen voor de koloniale bevolking. Het gedicht van Jacobus van der Ster aan het begin van dit hoofdstuk is een voorbeeld van uiting van deze ethische politiek. Een van de doelen van het Koloniaal Instituut luidde: “een zo volledig mogelijke verzameling voorwerpen moet worden bijeengebracht die op de tegenwoordige toestand van de volken in de koloniën betrekking heeft, ter verbreiding van meerdere kennis over de huishouding, zeden en gewoonten en het maatschappelijk peil van ontwikkeling van deze bevolking”.<sup>28</sup> Hieruit is op te merken dat een, al dan niet subtiele, verschuiving plaats vond, waarbij de nadruk minder kwam te liggen op de ‘producten’ uit de kolonies en meer op de bevolking.

---

<sup>24</sup> Ibid. pp. 55-59.

<sup>25</sup> Ibid. p.64.

<sup>26</sup> Van Duuren, *125 Jaar verzamelen*, p.5.

<sup>27</sup> Ibid. p. 15-19.

<sup>28</sup> Ibid. p. 5.

Toen in 1945 Indonesië onafhankelijk werd, had dit gevolgen voor de Nederlandse etnografische musea.<sup>29</sup> Zo veranderde het Koloniaal Museum haar naam blijvend naar ‘Tropenmuseum’ en ging het museum zich daarmee richten op het vergaren en verbreiden van kennis over niet alleen de (voormalige) koloniën, maar de hele tropische wereld. Dit verduidelijkt dat de internationale verhoudingen na de Tweede Wereldoorlog drastisch waren veranderd. De economische ontwikkeling van Nederland nam hierin nog steeds een grote rol in. Het is opvallend dat er sprake was van verzamelen ‘in het veld’; er werden verzamelreizen georganiseerd, waarbij museummedewerkers volgens een vooropgezet plan objecten ter plekke kochten. Waar voorheen de collectie van het museum voornamelijk uitbreidde dankzij schenkingen, ging het museum nu zelf op zoek.<sup>30</sup>

Met het oog op de tijdsgeest, kwam in de jaren ‘60 steeds meer de nadruk te liggen op de problematiek van de Derde Wereld en het tot stand brengen van ontwikkelingssamenwerking. Het exotisme, waarbij veel aandacht werd besteed aan het ‘vreemde’ van andere culturen, diende hierbij uit de musea verdreven te worden.<sup>31</sup> Tegenwoordig hebben etnografische musea zoals het Tropenmuseum niet meer als doel om de problematiek van andere culturen te benadrukken, maar om de overeenkomsten tussen verschillende culturen aan het licht te brengen. Het Tropenmuseum in Amsterdam, het Afrika Museum in Berg en Dal, Museum Volkenkunde in Leiden en het Wereldmuseum in Rotterdam hebben bij elkaar een collectie van 450.000 voorwerpen in bezit, waarvan het een tot nog toe onbekend aantal koloniale culturele objecten betreft.<sup>32</sup>

De historische lijn die hierboven geschetst is, toont aan dat de koloniale geschiedenis meerdere kanten heeft, zoals hoogleraar politieke geschiedenis Susan Legêne in haar boek *Spiegelreflex* het noemt: “met een zonzijde van avontuur, ontwikkeling en modernisering, maar vooral ook met een schaduwzijde van overheersing, exploitatie, racisme, grootschalige migratiebewegingen, oorlogen en in enkele gebieden zelf doelgerichte volkerenmoord”.<sup>33</sup> Hetzelfde kan worden gezegd over de geschiedenis van het verzamelen van koloniale culturele objecten. De verschillende mogelijke manieren waarop koloniale culturele objecten in het verleden verkregen zijn, geven de complexiteit van de vraagstukken rondom restitutie aan. Daarbij is het voor musea nu vaak nog onbekend hoe specifieke objecten precies verkregen zijn.

---

<sup>29</sup> De Republiek Indonesië verklaarde zichzelf in 1945, na de Tweede Wereldoorlog onafhankelijk. Nederland erkende deze onafhankelijkheid pas 1949.

<sup>30</sup> Van Duuren, *125 Jaar verzamelen*, p. 37.

<sup>31</sup> Ibid. idem.

<sup>32</sup> <https://www.tropenmuseum.nl/nl/onze-collectie-0>

<sup>33</sup> Legêne, *Spiegelreflex*, p. 19.

Waar voorheen het Tropenmuseum niet vermeldde hoe de objecten uit de collectie zijn verkregen, wordt tegenwoordig aan het begin van de expositie van Zuid-Oost Aziatische objecten verduidelijkt dat de objecten zijn 'gekocht, geschonken, onder dwang afgestaan of geroofd'. Zoals socioloog Abram de Swaan in zijn artikel 'Het museum van het kwade geweten' aangeeft, maakt het museum zich hiermee echter wel kwetsbaar voor eventuele eisen van restitutie. Volgens de Swaan is het een eerste stap richting de dekolonisatie van het museum, maar is er nog een lange weg te gaan. Restitutie van die objecten zou uiteindelijk de laatste stap van dat dekolonisatieproces moeten zijn, meent de Swaan.<sup>34</sup> Het feit dat Jacobus van der Ster al in 1933 een gedicht schreef waarin hij zich kritisch opstelde ten opzichte van het Koloniaal Instituut, toont aan dat de dekolonisatie van musea een langdurig en omvangrijk proces is.

### *1.2 Restitutie in Nederland: een kort overzicht*

De restitutie van koloniale culturele objecten in Nederland deel ik grofweg op in drie periodes. Op die manier kan de ontwikkeling van restitutie tot dusver op een behapbare manier worden geschetst. De eerste periode betreft tientallen jaren na de onafhankelijkheid van Indonesië, waarin Nederland verschillende claims voor restitutie ontving, maar hier niet op inging. Tijdens de tweede periode in de jaren zeventig vonden het grootste aantal restituties plaats in de Nederlandse geschiedenis, waaronder de restitutie van de zogeheten 'Lomboschat'. De derde periode markeert in een omslag in denken over restitutie sinds de jaren negentig tot aan nu.

Tijdens de tweede helft van de twintigste eeuw werden culturele objecten nog steeds meegenomen uit Indonesië, ondanks de onafhankelijkheid van de voormalige kolonie in 1945. De eerste – en tevens de meeste – restituties van koloniale culturele objecten vonden pas plaats enkele tientallen jaren na de onafhankelijkheid. Hierbij ging het voornamelijk om de restitutie van objecten afkomstig uit Indonesië. Het onlangs onafhankelijk verklaarde land kwam dan ook al snel met aanvragen voor restitutie van bepaalde objecten, die tevens werden ondersteund door hoogstaande Nederlandse ambtenaren. Nederland en Indonesië moesten een nieuwe culturele relatie gaan ontwikkelen, waarbij Nederland de realiteit onder ogen moest komen dat het geen koloniale macht meer kon uitoefenen. Om deze nieuwe culturele relatie vorm te geven waren overeenkomsten gesloten tijdens de Ronde Tafel Conferentie in 1949, toen de soevereiniteitsoverdracht aan Indonesië plaatsvond.<sup>35</sup>

In de culturele overeenkomst van deze conferentie kwam onder andere de restitutie van culturele objecten aan bod. Zo stond in de overeenkomst: "Objects of cultural value which have their

---

<sup>34</sup> De Swaan, 'Het museum van het kwade geweten'.

<sup>35</sup> Van Beurden, *The Return of Cultural and Historical Treasures: The Case of the Netherlands*, p. 31.

origin in Indonesia and which came into the possession of the Netherlands government or of the former Dutch East Indies authorities by means other than as specified in private law for the acquisition of property shall be handed over to the Government of the RIS (Republik Indonesia Serikat) pursuant to the transfer of sovereignty by the Kingdom of the Netherlands to the RIS".<sup>36</sup> Daarnaast kwam in de overeenkomst naar voren dat er mogelijk uitwisseling kon plaatsvinden van objecten van culturele of historische waarde.<sup>37</sup> Hoewel in de overeenkomst duidelijk wordt vermeld dat Nederland uit Indonesië afkomstige culturele objecten – die op een andere manier zijn verkregen dan volgens de wet is toegestaan – moest teruggeven aan Indonesië, is dit tot 1977 niet gebeurd.

In de jaren tussen de opstelling van die overeenkomst en de eerste restitutie in 1977, heeft Indonesië echter wel meerdere malen geprobeerd restituties tot stand te laten komen. Toen de Nederlandse regering in 1963 een comité oprichtte om de Indonesische relatie met de Nederlandse cultuur te verbeteren, zag de Indonesische premier kans om een verzoek tot teruggave van een aantal culturele objecten in te dienen. De destijds Nederlandse minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen wees dit verzoek echter af. Een jaar later bracht de United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO) – opgericht vlak na de Tweede Wereldoorlog – een voorstel uit om de illegale handel in culturele objecten te bestrijden. Deze belangrijke ontwikkeling heeft er mede toe geleid dat in 1968 eindelijk afspraken werden gemaakt tussen Nederland in Indonesië over de teruggave van bepaalde objecten. Daaropvolgend begon de Nederlandse regering met het in kaart brengen van de uit de voormalige kolonies verkregen objecten en kwam uit op een aantal van 10.000. Een Indonesische delegatie die naar Nederland was gekomen om een bezoek te brengen aan de depots van de etnografische musea was al snel op de hoogte van dit aantal. Zij eiste dat restitutie van alle 10.000 objecten zou plaatsvinden, ongeacht of deze objecten gestolen of legaal verkregen waren. Deze eis riep grote angst bij de Nederlandse musea, die vreesden dat als reactie hierop meer claims tot stand zouden komen en hun depots leeg zouden eindigen.<sup>38</sup> Uiteindelijk kwamen de Nederlandse en Indonesische regering in 1977 tot een compromis en vond onder andere de restitutie van de helft van de zogeheten 'Lombokschat' plaats.<sup>39</sup>

In *The Return of Cultural and Historical Treasures* concludeert van Beurden dat de meeste en de belangrijkste restituties van koloniale culturele objecten – zoals die van de Lombokschat – in de jaren zeventig plaatsvonden. Deze restituties betroffen over het algemeen objecten afkomstig uit Indonesië. Overige voormalige kolonies, zoals Suriname en de Antillen, hebben in het verleden geen aanvragen voor de teruggave van culturele objecten ingediend. Volgens Van Beurden werden er dan

---

<sup>36</sup> Legêne en Postel-Coster, 'Isn't it all culture?', p. 272.

<sup>37</sup> Ibid. idem.

<sup>38</sup> Van Beurden, *The Return of Cultural and Historical Treasures: The Case of the Netherlands*, p. 32.

<sup>39</sup> Verderop in hoofdstuk 3 zal de Lombokschat uitgebreid aan bod komen als één van de case-studies.



ook beduidend minder culturele objecten uit deze kolonies naar Nederland gebracht. Als dit wel gebeurde, dan waren deze objecten vaak speciaal voor de Nederlanders vervaardigd.<sup>40</sup> Hoewel de belangrijkste restituties in de jaren zeventig plaatsvonden, bestaat sinds de jaren negentig volgens Van Beurden een omslag in de denkwijze over restitutie. Zo zouden museumdirecteuren er steeds meer voor open staan om serieus in te gaan op teruggaveverzoeken.<sup>41</sup> Deze omslag zal verderop in deze scriptie naar voren komen bij de casus van de boeddhahoofden van de Borobudurtempel.

De omslag in de denkwijze over restitutie lijkt vandaag de dag te hebben geresulteerd in nieuwe actieplannen van verschillende musea. Een duidelijk voorbeeld hiervan is het Rijksmuseum dat haar koloniale collectie onderzoekt.<sup>42</sup> Ook het Nationaal Museum van Wereldculturen (NMvW) onderzoekt actief haar collectie. In april vorig jaar bracht zij de publicatie *Return of Cultural Objects: Principles and Process* uit. De publicatie omvat een nieuwe richtlijn: hierin staan criteria die worden gebruikt om te beoordelen of culturele objecten terug moeten naar herkomstlanden. Bovendien kunnen landen, personen of organisaties deze richtlijn gebruiken om aanspraak te doen op objecten uit de collectie van het museum. Uit de richtlijn kunnen drie belangrijke criteria worden gedistilleerd:

1. De belanghebbende moet aantonen dat de desbetreffende objecten in tegenstrijd met de wet van dat moment zijn verkregen.
2. De belanghebbende moet aantonen dat de eiser geen toestemming had gegeven of onder dwang afstand heeft moeten doen van de desbetreffende objecten
3. De belanghebbende moet aantonen dat de objecten van culturele waarde zijn voor de eiser, als land of als gemeenschap.<sup>43</sup>

Als een claim aan deze criteria voldoet hoeft dit echter niet te betekenen dat de eiser de objecten ook daadwerkelijk terugkrijgt; de minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap maakt uiteindelijk deze beslissing.<sup>44</sup> Musea kunnen wel advies uitbrengen, maar maken niet het definitieve besluit.

Het is tot nu toe onduidelijk op basis van welke criteria het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap oordeelt over claims voor restitutie. Uit een kamerbrief van minister Engelshoven blijkt dat het ministerie momenteel een nationaal beleidsplan opstelt voor de omgang met koloniale collecties. Dit betekent dat het ministerie een methodiek voor herkomstonderzoek ontwikkelt en een procedure voor de omgang met restitutieverzoeken uitwerkt. Dit gebeurt in samenwerking met Nederlandse musea, onderzoekers uit het werkveld en experts uit buurlanden. In de brief komt naar voren dat objecten waarvan blijkt dat deze in het verleden uit voormalige koloniën geroofd zijn,

---

<sup>40</sup> Ibid. pp. 32-33.

<sup>41</sup> Ibid. p. 50.

<sup>42</sup> Blokker. 'Rijksmuseum onderzoekt herkomst koloniale collectie.'

<sup>43</sup> Nationaal Museum van Wereldculturen, 'Return of Cultural Objects: Principles and Process'.

<sup>44</sup> Brasseem, 'Het loket voor de teruggave van roofkunst is nu geopend'.

prioriteit krijgen. Een adviescommissie zal in september 2020 ‘de historische, juridische, internationale en morele aspecten van de koloniale collecties’ presenteren.<sup>45</sup>

Uit de ontwikkeling van restitutie in Nederland die in dit hoofdstuk is geschetst, maak ik op dat – zoals het dekolonisatieproces van Nederlandse musea – de aanloop naar de ontwikkeling van een nationaal restitutiebeleid langdurig en moeizaam is. Hoewel Nederland al in 1949 een overeenkomst sloot met Indonesië over de restitutie van bepaalde objecten, werd pas twintig jaar later onder invloed van UNESCO voor het eerst gerestitueerd. Ondanks dat er al in de jaren negentig een omslag plaatsvond in de denkwijze over restitutie, zijn de Nederlandse musea en de overheid pas twintig jaar later begonnen met het ontwikkelen van een beleidsplan omtrent restitutie.

Als onderdeel van dat beleidsplan proberen musea nu te achterhalen wat de herkomst van hun koloniale objecten is. Dit is echter een tijdrovende taak. Zo geeft Stijn Schoonderwoerd, directeur van het Nationaal Museum van Wereldculturen aan: “De principes voor teruggave zijn helder, de herkomstgegevens vaak summier. Onze collectie is bovendien enorm.”<sup>46</sup> Hieruit maak ik op dat, hoewel musea principes hebben opgesteld voor teruggave, dit geen garantie biedt voor restitutie. Eisers hebben mogelijk geen bewijzen dat een object in tegenstrijd met de wet of zonder toestemming zo’n vierhonderd jaar geleden is meegenomen. Bij onvoldoende kennis over de herkomst van een object – bij de eiser of het museum – zou volgens de richtlijnen een aanvraag voor restitutie afgewezen kunnen worden.

---

<sup>45</sup> Van Engelshoven, ‘Kamerbrief met reactie op artikel over roofkunst’, 10 april 2019.

<sup>46</sup> Ribbens, ‘Het gaat om de erkenning dat de kunst van hen is’.

## Hoofdstuk 2

Het koloniale verleden van Nederland en de wijze waarop met dit verleden moet worden omgegaan staat de laatste jaren ter discussie. Volgens Wim Couwenberg, hoogleraar staats- en bestuursrecht, kan het koloniale verleden tegenwoordig zelfs een ‘open wonde in onze geschiedenis’ worden genoemd. Hij meent dat in de laatste decennia een neiging tot schuld en schaamte over het eigen verleden in Europa is op te merken.<sup>47</sup> In de Nederlandse geschiedenisboeken wordt de overzeese koloniale expansie van ons land als belangrijk onderdeel van de modernisering beschouwd en de VOC wordt geroemd als voorloper van hedendaagse multinationals. Recentelijk komen echter steeds meer zwarte bladzijdes uit dit verleden bovendrijven; onder andere met betrekking tot de rol van de Nederlanders in de slavernijhandel, oorlogen, exploitatie en grootschalige volkerenmoorden. De debatten omtrent restitutie die plaatsvinden, kunnen in het licht van deze kwesties worden gezien: want wat moet er gebeuren met de objecten in Europese musea die ooit, al dan niet onrechtmatig, meegenomen zijn uit de voormalige koloniën?

Volgens filosoof en politicus Paul Cliteur kunnen de standpunten in het debat over het koloniale verleden en bijbehorende kwesties worden onderverdeeld in twee benaderingen. Hij meent dat aan de ene kant zij die er rechtlijnige benaderingen op na houden staan. Aan de andere kant staan zij die een middenweg tussen deze benaderingen proberen te vinden. De eerste groep, die een consequente benadering naleeft, kan worden onderverdeeld in de cultuuruniversalisten en de culturrelativisten. De tweede groep noemt Cliteur de ‘worstelaars’, omdat zij worstelen met de kwesties omtrent het koloniale verleden en de wijze waarop daarmee tmoet worden omgegaan. Volgens Cliteur ligt het probleem binnen de discussies over het koloniale verleden bij deze zogenaamde worstelaars. Zij zouden namelijk veronderstellen dat de kwesties rondom het koloniale verleden complexer zijn dan de tweedeling uit de eerste groep. De worstelaars zouden voor bepaalde vraagstukken de culturrelativistische benadering hanteren en voor andere vraagstukken de cultuuruniversalistische benadering. Cliteur – die zelf van mening is dat de cultuuruniversalistische benadering de enige juiste is – meent dat veel grote denkers met een aanzienlijke reputatie worstelaars zijn en daarmee een methodologische fout maken, omdat zij onrecht hierdoor niet consistent benoemen.<sup>48</sup> Hoewel Cliteur zich hier niet over uitlaat, meen ik dat deze verdeling van verschillende benaderingen voor vraagstukken over restitutie ook opgaat.

In *Thinking about the Elgin Marbles* benadert rechtsgeleerde John Henry Merryman kwesties omtrent restitutie vanuit een meer juridisch perspectief. Dit doet hij aan de hand van de Elgin

---

<sup>47</sup> Couwenberg, ‘Kolonialisme en racisme: een inmiddels omstreden geraakt en moeizaam verwerkt Nederlands en Europees verleden’

<sup>48</sup> Cliteur, ‘Klagen over kolonialisme’, 48-51.

Marbles, het onderwerp van één van de meest besproken kwesties met betrekking tot restitutie tot nu toe.<sup>49</sup> In de vele essays die Merryman heeft geschreven over restitutie in het algemeen en de restitutie van de Elgin Marbles specifiek, komen vaak twee benaderingen naar voren: het cultureel nationalisme en het cultureel internationalisme. In zijn essay 'Two Ways of Thinking About Cultural Property' licht hij deze twee benaderingen toe en illustreert hij hoe deze zich in de praktijk manifesteren. Hoewel de twee benaderingen lijnrecht tegenover elkaar lijken te staan, geeft Merryman aan dat ze in veel gevallen beiden van toepassing kunnen zijn.

De opvattingen die door Cliteur worden omschreven zijn voornamelijk van toepassing op de discussies over restitutie die in Nederland plaatsvinden. De opvattingen die Merryman noemt doen zich daarentegen voor op internationaal gebied. Aangezien andere landen – zoals voormalige koloniën – ook belang kunnen hebben bij de restitutie van koloniale objecten, is het belangrijk dat zowel nationale als internationale opvattingen aan bod komen binnen dit onderzoek.

### *2.1 Cultuuruniversalisme en cultuurrelativisme*

Het cultuuruniversalisme en het cultuurrelativisme staan lijnrecht tegenover elkaar, zowel in debatten over het koloniale verleden, als in debatten met betrekking tot andere ethische vraagstukken. Als het gaat om het koloniale verleden en de kritische houding die recentelijk is ontstaan jegens dit verleden, nemen de cultuuruniversalisten en de cultuurrelativisten een tegenovergesteld standpunt in. Volgens het cultuuruniversalisme zijn er bepaalde dingen die, in geen enkele situatie, in geen enkele cultuur en in geen enkele historische periode mogen gebeuren. Daartegenover staat het cultuurrelativisme dat zegt dat het verleden niet naar de maatstaven van het heden beoordeeld moet worden, maar dat historische gebeurtenissen in de context van de tijd moeten worden geplaatst.

Cliteur neemt zelf een cultuuruniversalistisch standpunt in en vindt daarmee dus dat bepaalde gebeurtenissen nooit, in geen enkele historische periode of context mogen gebeuren. In zijn tekst 'Klagen over kolonialisme' gebruikt hij het afhakken van handen als strafmaatregel vroeger en nu, ter illustratie om zijn cultuuruniversalistische standpunt te verduidelijken.<sup>50</sup> In 2004 laaiden discussies op over de gewelddadige rol die de Belgische Koning Leopold II heeft gespeeld tijdens zijn koloniale bewind in Congo. Onder zijn leiding zouden namelijk Belgische koloniale overheersers de handen van Congolezen hebben afgehakt die lui werden bevonden bij het werken op rubberplantages. Daarbij komt dat tijdens het Belgische bewind in Congo, 20 procent van de bevolking is vermoord. Een standbeeld van Koning Leopold II in Zeedijk in Oostende zou dit

---

<sup>49</sup> Verderop in dit hoofdstuk wordt meer toelichting gegeven op de discussie omtrent de Elgin Marbles.

<sup>50</sup> Ibid. 45-57.

gewelddadige koloniale bewind verheerlijken volgens een lokale actiegroep. Het standbeeld, met de titel 'Dank der Congolezen', toont koloniale overheersers zoals Koning Leopold, met onder hen Congolezen die de koning zou hebben bevrijd van de slavernij onder de Arabieren. Het opschrift van het standbeeld luidt: 'De dank van de Congolezen aan Leopold II om hen te hebben bevrijd van de slavernij onder de Arabieren'. De lokale actiegroep besloot de hand van één van de Congolezen in het standbeeld af te zagen. De groep probeerde daarmee op symbolische wijze duidelijk te maken dat het opschrift van het standbeeld historisch incorrect is; de gewelddadige schaduwzijde van het koloniale verleden hoort volgens hen toe te worden gevoegd aan het opschrift.<sup>51</sup> Volgens Cliteur bracht de actiegroep op deze manier terecht onder de aandacht dat het westen een gewelddadige geschiedenis kent, die niet moet worden goedgepraat.<sup>52</sup>

Iemand die vermoedelijk achter de stellingname van de actiegroep in Zeedijk staat is kunstenaar Hans van Houwelingen, die in een artikel betoogt: 'maak van een standbeeld een schandpaal'. In het artikel beargumenteert hij dat standbeelden die in ere zijn aangebracht – zoals die van Koning Leopold in Zeedijk – weliswaar niet moeten worden gelaten zoals ze zijn, maar ook niet volledig moeten worden verwijderd. Hetzelfde geldt voor kunstinstellingen en musea, die volgens Van Houwelingen zich proberen te ontdoen van koloniale 'blinde vlekken'. Zo stelt hij dat kunstcentrum Witte de With in Rotterdam zich probeerde te ontdoen van zo'n 'blinde vlek'. De kunstinstelling die vernoemd is naar Witte Corneliszoon de With, een controversiële zeeheld uit het koloniale tijdperk, overwoog een naamsverandering te ondergaan. Zo heeft ook het Rijksmuseum beschrijvingen bij kunstwerken met koloniale termen erin aangepast en wilde het Tropenmuseum hun collectie 'tribale' kunst niet meer op zaal tonen.<sup>53</sup> Van Houwelingen meent dat instellingen en musea op deze manier simpelweg proberen de geschiedenis weg te poetsen, omdat ze er niet mee geassocieerd willen worden. Deze vorm van dekolonisatie zou volgens hem dan ook plaatsvinden binnen een 'wit doctrine' en inconsequent zijn. Van Houwelingen veronderstelt dat die dekolonisatie wél consequent zou zijn, wanneer musea ervoor zouden kiezen hun koloniale objecten terug te geven aan de landen waar ze vandaan komen: "men is fanatiek aan de zelfreiniging begonnen, maar duidelijk gaat dat niet zover dat de eigen aanstelling en kunstcollectie wordt afgestaan aan degenen die aan de goede kant van het koloniale verleden staan".<sup>54</sup>

Terug naar het afhakken van handen als strafmaatregel: volgens Cliteur kent de koloniale geschiedenis van het westen dergelijke gewelddadige maatregelen die nooit hadden mogen

---

<sup>51</sup> De Coninck, 'Hoe Oostendse activisten met een afgehakte hand de puntjes op de i zetten'.

<sup>52</sup> Cliteur, 'Klagen over kolonialisme', 56.

<sup>53</sup> 'Tribaal' of 'tribale' is een term die aanduidt dat iets verband houdt met één of meerdere volksstammen. Ik gebruik deze term hier, omdat van Houwelingen deze term hanteert in zijn artikel 'Maak van een standbeeld een schandpaal'.

<sup>54</sup> Van Houwelingen, 'Maak van een standbeeld een schandpaal'.

plaatsvinden. Dit betekent volgens de cultuuruniversalistische benadering dat zulke maatregelen in het heden ook niet mogen plaatsvinden. Hoewel in Europa tegenwoordig het afhakken van handen niet meer wordt gehanteerd als strafmaatregel, gebeurt dit in andere culturen in de wereld wel.<sup>55</sup> Cliteur meent dat we in het veroordelen van het verleden en het heden consistent moeten zijn en bijvoorbeeld het afhakken van handen in geen enkele context mogen goedkeuren.<sup>56</sup> Met betrekking tot restitutie zou deze cultuuruniversalistische benadering betekenen dat als musea de wijze waarop bepaalde koloniale objecten in het verleden zijn verkregen afkeuren, deze musea de desbetreffende objecten ook niet in het heden in hun bezit moeten houden. Zoals Van Houwelingen ook stelt: als musea daadwerkelijk proberen te dekoloniseren, zouden zij zich ook moeten ontdoen van hun koloniale objecten om consequent te blijven in die dekolonisatie. Bovendien bestaan er tegenwoordig internationale wetten om de illegale in- en uitvoer van culturele objecten tegen te gaan; de cultuuruniversalistische benadering roept hierbij de vraag op waarom de illegale in- en uitvoer uit het verleden dan ook niet zou moeten worden aangepakt.<sup>57</sup> Zoals in hoofdstuk één namelijk al naar voren komt, blijkt dat een deel van de koloniale culturele objecten die Nederlandse musea bezitten op manieren zijn verkregen die tegenwoordig als illegaal worden beschouwd.<sup>58</sup>

Volgens cultuurrelativisten moeten we echter het verleden niet op deze manier meten aan de maatstaven van het heden, of zoals rechtsgeleerde en politicus Erik Jurgens meent: 'eigentijdse normen niet klakkeloos toepassen op koloniaal verleden'.<sup>59</sup> We zouden volgens Jurgens en historicus Piet Emmer dan ook onterecht veel schuld en boete in ons verleden stoppen, met name als het gaat om het koloniale verleden. Zo betoogde Emmer tijdens de Johan de Wittlezing in 2017 in Dordrecht dat de naamgever van de desbetreffende lezing zijn beslissende rol in de Nederlandse slavenhandel niet kan worden verweten. Johan de Witt zette in 1667 zijn handtekening onder het vredesverdrag van Breda, waardoor Nederland de kolonie Suriname behield. Suriname was een kolonie die enkel met slaven kon worden geëxploiteerd. Johan de Witt zou dit hebben geweten en de slavenhandel dus met opzet hebben bevorderd. Hieruit blijkt dat hij geen bezwaar had tegen slavernij in de kolonies, zoals hij eveneens geen bezwaar had tegen kinderarbeid, ongelijkheid tussen mannen en vrouwen, lijfstraffen, etc. Volgens Emmer betekent dit dat Johan de Witt leefde in een vreemd land, en met hem de rest van de wereld in de 17<sup>e</sup> eeuw, waar andere opvattingen heersten over goed en

---

<sup>55</sup> Het afhakken van handen of armen als strafmaatregel wordt naar verluidt gedaan door de groepering ISIS in Syrië in geval van diefstal.

<sup>56</sup> Cliteur, 'Klagen over kolonialisme', 56-57.

<sup>57</sup> Voor meer informatie over de internationale wetten met betrekking tot de illegale in- en uitvoer van culturele objecten zie: Merryman, 'Cultural Property Ethics' en 'The Free International Movement of Cultural Property', in: Merryman, *Thinking about the Elgin Marbles*.

<sup>58</sup> Zoals blijkt zijn bepaalde objecten meegenomen zonder instemming van lokale volkoren of zijn ze buitgemaakt tijdens militaire expedities.

<sup>59</sup> Jurgens, 'Hoezo excuses aanbieden? Eigentijdse normen niet klakkeloos toepassen op koloniaal verleden', 97.

kwaad dan nu. Johan de Witt kon geen weet hebben van de moderne opvatting dat alle mensen gelijk zijn, aldus Emmer, dus kunnen we hem zijn handelen niet verwijten aan de hand van die moderne opvatting.<sup>60</sup>

Jurgens stelt dat, om wél naar de maatstaven van het verleden te kunnen oordelen over het verleden, uit moet worden gegaan van een aantal basisregels. Ten eerste meent hij dat de historische feiten duidelijk moeten zijn. Om terug te komen op het voorbeeld van de Belgische Koning Leopold II, moet het dus een vaststaand gegeven zijn dat hij daadwerkelijk het afhakken van handen als strafmaatregel hanteerde. Ten tweede moeten de op dat moment geldende normen bekend zijn, want zoals in de vorige alinea al naar voren kwam moeten de feiten uitsluitend gezien worden in het licht van die normen. Ten derde moet worden nagegaan of huidige staten verantwoordelijk kunnen worden gesteld voor beleid en handelingen die volgens de destijds geldende normen onacceptabel waren. Hierbij veronderstelt Jurgens dat huidige staten, niet verantwoordelijk kunnen worden gesteld voor voormalige staten. Eveneens kan de huidige Nederlandse bevolking niet verantwoordelijk worden gesteld voor de daden van voorouders volgens Jurgens, aangezien die voorouders leefden in een tijd waarin andere normen van toepassing waren.<sup>61</sup>

Volgens de maatstaven van de tijd waarin Europeanen culturele objecten uit de kolonies meebrachten naar het moederland, was het verzamelen van deze objecten een geaccepteerde norm, ongeacht de manier waarop die objecten verkregen waren. De door het Tropenmuseum recentelijk opgestelde richtlijn *Return of Cultural Objects: Principles and Process* waarmee het museum rekenschap wil afleggen over het verleden, gaat in tegen de ideeën van cultuurrelativisten. Het museum zou naar eigen zeggen inzien dat een deel van de collectie verkregen is op manieren die naar hedendaagse maatstaven onacceptabel zijn.<sup>62</sup> Volgens cultuurrelativisten zou daarentegen de manier waarop de collectie is verworven niet moeten worden beoordeeld naar hedendaagse maatstaven, maar naar de maatstaven uit het verleden. Het museum zou vanuit die redenering niet verantwoordelijk kunnen worden gesteld voor de wijze waarop de collectie is verkregen in het verleden.<sup>63</sup> Volgens Emmer zouden door het verwijderen van standbeelden van zogenaamde koloniale zeehelden uit het straatbeeld, 'blinde vlekken' ontstaan. Hetzelfde kan worden gezegd over het verwijderen van koloniale objecten uit musea; dit zou kunnen betekenen dat musea 'blinde vlekken' creëren in plaats van deze onder ogen komen. Door deze objecten wél in het museum te

---

<sup>60</sup> Emmer, 'Waarom het verleden een vreemd land is', 7-13.

<sup>61</sup> Jurgens, 'Hoezo excuses aanbieden? Eigentijdse normen niet klakkeloos toepassen op koloniaal verleden', 97-107.

<sup>62</sup> Ribbens, 'Het gaat om de erkenning dat de kunst van hen is'.

<sup>63</sup> Jurgens, 'Hoezo excuses aanbieden? Eigentijdse normen niet klakkeloos toepassen op koloniaal verleden', 97-107.

tonen – voorzien van een genuanceerd bijschrift – zou duidelijk kunnen worden gemaakt dat in het verleden andere normen golden.<sup>64</sup>

Zoals blijkt vormen de cultuuruniversalisten en de cultuurrelativisten twee uitersten binnen de discussies over het koloniale verleden en de hieraan gerelateerde vraagstukken rondom restitutie. Enerzijds zouden volgens het cultuuruniversalisme musea consequent moeten zijn in hun dekolonisatie; als zij de wijze waarop de koloniale objecten uit hun collectie ooit zijn verkregen afkeuren, moeten zij daar in het heden ook op anticiperen. Volgens Van Houwelingen zouden ze dit kunnen doen door deze koloniale objecten terug te geven aan de landen waar ze oorspronkelijk vandaan komen. Anderzijds zouden volgens het cultuurrelativisme musea geen schuld dragen voor de manier waarop de koloniale objecten uit hun collectie zijn verkregen en hier dus ook geen rekenschap voor af hoeven te leggen. De wijze waarop musea die objecten hebben verkregen, zou beoordeeld moeten worden aan de hand van de maatstaven uit het verleden, niet uit het heden. Door de koloniale objecten te verwijderen uit het museum zou een onderdeel van het verleden worden ontweken.

## 2.2 De worstelaars

Tussen de twee uitersten van het cultuuruniversalisme en het cultuurrelativisme bevindt zich nog een groep: de zogenaamde ‘worstelaars’. Deze groep zou volgens Cliteur ‘worstelen’ met de kwesties omtrent het koloniale verleden en geen consequent perspectief toepassen. Cliteur meent dat de worstelaars ernaar streven om een middenweg te vinden, omdat zij de vraagstukken met betrekking tot het koloniale verleden complexer achten dan de tweedeling van het cultuuruniversalisme en het cultuurrelativisme. Daardoor zouden de worstelaars de ene situatie cultuuruniversalistisch benaderen en de andere situatie cultuurrelativistisch benaderen. Opvallend genoeg meent de cultuuruniversalistische Cliteur dat door deze inconsequente toepassing van perspectief, de worstelaars een probleem vormen in de discussies over het koloniale verleden en niet de cultuurrelativisten die lijnrecht tegenover het cultuuruniversalisme staan. Hij veronderstelt dat de worstelaars onrecht niet consistent weten te benoemen; als het gaat om Leopold II zijn zij cultuuruniversalist en keuren ze het afhakken van handen af, als het gaat om ISIS zijn zij cultuurrelativist en gaan ze het afhakken van handen in context bezien. Hiermee maken de worstelaars volgens Cliteur een methodologische fout.<sup>65</sup>

---

<sup>64</sup> Emmer, *Het zwart-wit denken voorbij*, 28-29.

<sup>65</sup> Cliteur, ‘Klagen over kolonialisme’, 50-52.



De worstelaars zelf zijn het hier niet mee eens zijn. Historicus Gert Oostindie – die een worstelaar kan worden genoemd – stelt namelijk dat het irrelevant is of het koloniale handelen van Nederland als ‘slecht’ moet worden bestempeld of in de context van de tijd moet worden gezien. We zouden volgens Oostindie tegenwoordig voldoende in staat zijn om juiste reconstructies van het koloniale verleden te maken, die vervolgens voor zichzelf kunnen spreken. Hierdoor zouden de verschillende kanten van het koloniale verleden vanzelf aan het licht komen; kanten die we moeten herinneren en kanten die we soms beter kunnen vergeten. Aangezien Nederland een land is met meer dan een miljoen inwoners met koloniale wortels, is het van belang dat we proberen een evenwichtig verhaal te vertellen over het koloniale verleden, meent Oostindie. Naast deze binnenlandse agenda, heeft Nederland ook een buitenlandse agenda in overweging te nemen, want transparantie over het eigen internationale verleden maakt goede internationale betrekkingen geloofwaardiger. Desondanks moet worden voorkomen dat er voortdurende zelfkritiek wordt geuit, omdat dit onderlinge tegenstellingen aanwakkert. Het is duidelijk dat zogenaamd worstelaar Oostindie inderdaad het koloniale verleden vanuit verschillende perspectieven beoordeelt, om zo een middenweg te vinden. En hoewel hij volgens Cliteur hiermee een methodologische fout maakt, is dit volgens Oostindie de enige juiste methode, omdat alleen zo een evenwichtig beeld kan worden gecreëerd.<sup>66</sup>

Directeur van het Rijksmuseum, Taco Dibbits, heeft laten weten dat hij met de collectie van het museum ook een evenwichtig beeld wil schetsen. Dit in tegenstelling tot zijn voorganger Wim Pijbes, die meende dat het Rijksmuseum als ‘de schatkist van Nederland’ kan worden beschouwd en voornamelijk de nadruk wilde leggen op de successen van de nationale geschiedenis. Dibbits streeft er daarentegen naar om het verleden in zijn geheel te tonen in het museum: “op goede en minder goede manieren, het hoort erbij en moet allemaal worden getoond”.<sup>67</sup> Hij meent dan ook dat dit belangrijk is, aangezien de geschiedenis van Nederland verbonden is met die van vele andere landen. Door op zoek te gaan naar gedeelde grond in het verleden, zou de collectie – die Dibbits bestempelt als werelderfgoed – de kracht kunnen hebben om mensen te verbinden.<sup>68</sup> Zo werd in maart 2019 bekend gemaakt dat het museum actief bezig is met het onderzoeken van de eigen koloniale collectie en gesprekken wil voeren met Indonesië en Sri Lanka over de eventuele restitutie van objecten. Door middel van onderzoek naar de herkomst van bepaalde objecten wil het museum volgens Martine Gosselink, het hoofd van de afdeling geschiedenis van het museum, transparant kunnen zijn over wat ze precies in huis hebben en voorbereid zijn op eventuele claims. Volgens Gosselink hoeft het museum echter niet bang te zijn dat alle koloniale objecten geclaimd zullen

---

<sup>66</sup> Oostindie, ‘De conflictueuze herontdekking van het koloniale verleden’, 73-83.

<sup>67</sup> Van Zeil, ‘Rijks maakt expositie over slavernij’.

<sup>68</sup> Ibid.

worden voor restitutie; toen het museum een soortgelijk onderzoek instelde naar Joodse kunst uit de collectie, viel het aantal claims voor restitutie mee. Daarnaast zullen alleen objecten waarvan blijkt dat de oorspronkelijke eigenaar niet vrijwillig afstand ervan heeft gedaan of die van grote maatschappelijke of culturele waarde in het land van herkomst blijken te zijn, in aanmerking komen voor restitutie.<sup>69</sup>

Met betrekking tot de restitutie van koloniale culturele objecten, houdt de benadering van de worstelaars in dat zij elk object vanuit verschillende perspectieven beoordelen. Hierbij proberen zij een middenweg te vinden tussen deze perspectieven. Dit kan betekenen dat wanneer blijkt dat een object in het verleden vrijwillig is afgestaan, er wellicht geen reden is om over te gaan op restitutie. Als het object echter van groot cultureel belang is voor het land waaruit het afkomstig is, of als restitutie bijvoorbeeld internationale betrekking ten goede zou kunnen komen, kan toch worden besloten om het object te restitueren. Transparantie over de herkomst van objecten is hierbij van groot belang. Daarnaast wordt de omvangrijke geschiedenis van Nederland, waarin relaties met andere landen een grote rol speelden, in acht genomen.

### *2.3 Cultureel nationalisme en cultureel internationalisme*

Volgens John Merryman, rechtsgeleerde en gespecialiseerd in eigendomsrecht met betrekking tot kunst en cultuur, kan er op twee manieren worden gedacht over eigendom van culturele objecten. In de bundel *Thinking about the Elgin Marbles*, waarin 23 van zijn artikelen over cultureel eigendom zijn samengebracht, gaat hij in op de justitiële vraagstukken die restitutie oproept, zoals de discussie over de veelbesproken 'Elgin Marbles'.<sup>70</sup> Deze marmeren sculpturen – oorspronkelijk afkomstig uit het Parthenon in Athene – bevinden zich momenteel in het British Museum in Londen en vormen al jarenlang een punt van discussie tussen de Britse en de Griekse regering. De sculpturen zijn tussen 1801 en 1812 door Lord Elgin weggehaald uit het Parthenon en meegenomen naar Engeland, waar hij ze later heeft verkocht aan het British Museum. Daar worden ze tot op heden tentoongesteld. Griekenland heeft al meerdere claims voor restitutie van de marmeren sculpturen gedaan, want volgens de Griekse regering horen de sculpturen thuis in het land waar ze vandaan komen.<sup>71</sup>

Volgens Merryman is de opvatting van de Griekse regering één van de denkwijzen over eigendom van culturele objecten, namelijk die van het cultureel nationalisme. Bij het cultureel nationalisme wordt er vanuit gegaan dat culturele objecten onderdeel zijn van een nationaal cultureel erfgoed. In het geval van de Elgin Marbles betekent dit dat deze sculpturen onderdeel uitmaken van het Grieks nationaal erfgoed. Volgens Merryman vormt het argument van de Griekse

---

<sup>69</sup> Blokker, 'Rijksmuseum onderzoekt herkomst koloniale collectie'.

<sup>70</sup> Merryman, *Thinking about the Elgin Marbles*.

<sup>71</sup> Ibid. 24-27.

regering echter geen reden waarom bepaalde culturele objecten – zoals de Elgin Marbles – terug moeten keren naar het land waar ze origineel gemaakt zijn. Zo schrijft hij: “it is not self-evident that something made in a place belongs there, or that something produced by artists of an earlier time ought to remain in or be returned to the territory occupied by their cultural descendants, or that the present government of a nation should have power over artifacts historically associated with its people or territory”. Oftewel, dat een object op een bepaalde plek is vervaardigd betekent niet dat het object ook op die plek behoort.<sup>72</sup>

Een cultureel object, als onderdeel van nationaal cultureel erfgoed, kan desalniettemin worden gezien als een belangrijk element in de nationale identiteitsvorming, meent Merryman. Zoals in de inleiding naar voren kwam veronderstelt de Franse president Macron dat het onacceptabel is dat 90 procent van het Afrikaanse nationale erfgoed in Europa bewaard wordt.<sup>73</sup> Volgens Merryman kunnen culturele objecten dan ook de afkomst en de achtergrond van een bevolkingsgroep verduidelijken en toelichten. Door op deze manier de identiteit van bepaalde culturen in stand te houden, kan de diversiteit van culturen in de wereld behouden worden. Hij meent zelfs dat wanneer een bevolking haar culturele objecten ontnomen worden, deze bevolking cultureel verarmd is. Dit betekent volgens Merryman echter niet – in tegenstelling tot Macron’s voorstel om het Afrikaanse nationale erfgoed terug te geven – dat zulke culturele objecten terug moeten worden gegeven aan het land waar ze gemaakt zijn. Zo verklaart hij dat het British Museum de Elgin Marbles goed geconserveerd heeft en de sculpturen als een prestatie van de Grieken gepresenteerd worden in het museum. En hoewel Merryman toegeeft dat de sculpturen minder toegankelijk zijn voor de Griekse bevolking wanneer deze in Engeland te vinden zijn, meent hij dat dit kan worden opgelost door reproducties van het origineel in Griekenland tentoon te stellen.<sup>74</sup>

Het gebruik van reproducties roept echter vragen op over de economische waarde van culturele objecten, want een origineel is van grotere waarde dan een reproductie. Daarbij komt dat, volgens Merryman, een origineel de toeristische industrie van een land ten goede komt, waar dat land dan van profiteert. Naast dit economische argument, speelt binnen het cultureel nationalisme ook een politiek argument mee; het feit dat een cultureel object in het bezit is van een land waar het niet origineel vandaan komt kan worden gezien als een belediging voor het land waar het object ooit gemaakt is. Restitutie zou, uitgaande van dit politieke argument, gebaseerd zijn op nationale trots.<sup>75</sup> Denk bijvoorbeeld aan de Nachtwacht, het pronkstuk van Nederland in het Rijksmuseum in Amsterdam dat elk jaar honderdduizenden toeristen trekt en daarmee niet alleen van grote

---

<sup>72</sup> Ibid. 52-53.

<sup>73</sup> Vermaas. ‘Wat als 90 procent van het Franse erfgoed in Afrika lag?’

<sup>74</sup> Merryman, *Thinking about the Elgin Marbles*, 53-54.

<sup>75</sup> Merryman, *Thinking about the Elgin Marbles*, 55.

economische waarde is, maar ook een stukje nationale trots vormt. Zo gaf de directeur van het Nationaal Museum voor Wereldculturen, Stijn Schoonderwoerd, in een interview ook aan: “zoals de Nachtwacht van Rembrandt onlosmakelijk met de Nederlandse cultuur is verbonden, zo zijn er wellicht voorwerpen in onze musea die voor een land van ongelooflijk belang zijn”.<sup>76</sup> Volgens Merryman kent elk land een bepaalde mate van nationale trots, maar hij geeft ook aan dat door middel van nationale trots een te grote nadruk kan komen te liggen op de waarde van een natie. Met het oog op conflicten die zijn voortgekomen uit politiek nationalisme, benadrukt hij dan ook dat dit argument een oncomfortabele keerzijde kent.<sup>77</sup>

De cultureel nationalistische benadering betekent voor koloniale culturele objecten dat, ook al zijn ze ooit elders vervaardigd, ze niet per definitie gerestitueerd moeten worden. Koloniale objecten kunnen daarentegen wél gerestitueerd worden wanneer ze van cultureel belang zijn voor een bepaalde bevolkingsgroep. Zo deed de Indonesische regering in 1975 een aanvraag voor de restitutie van een kris die van prins Diponegoro is geweest. Prins Diponegoro is een nationale verzetsheld in Indonesië. Aan cultureel erfgoed dat aan hem gerelateerd is, wordt een unieke waarde toegeschreven.<sup>78</sup> Zoals Merryman aangeeft had Nederland kunnen overwegen om een reproductie van de kris aan te bieden aan Indonesië. Deze reproductie zou echter de economische en politieke waarde van de originele kris missen. Daarbij komt dat, zoals ook worstelaar Oostindie meent, internationale betrekkingen in acht moeten worden genomen. Door de originele kris niet te restitueren, of een reproductie ervan aan te bieden, had Nederland Indonesië kunnen beledigen en hun verstandhouding in gevaar kunnen brengen.

Tegenover het cultureel nationalisme, plaatst Merryman het cultureel internationalisme. Vanuit het cultureel internationalisme worden culturele objecten beschouwd als componenten van een wereldwijd en gemeenschappelijk erfgoed. Na de Tweede Wereldoorlog werd in 1954 in het zogenaamde ‘Cultuurgooderenverdrag’, cultureel erfgoed al gekarakteriseerd als wereldwijd gemeenschappelijk: “Considering that the preservation of the cultural heritage is of great importance for all peoples of the world and that it is important that this heritage should receive international protection”.<sup>79</sup> Hiermee werd volgens Merryman voor het eerst duidelijk dat iedereen ter wereld belang heeft bij de conservering en het genot van cultureel erfgoed, ongeacht waar dit erfgoed zich bevindt of waar het vandaan komt. In het geval van de Elgin Marbles betekent dit dat de sculpturen net zo veel Engels zijn, als dat ze Grieks zijn. Merryman veronderstelt dat drie overwegingen in acht

---

<sup>76</sup> De With, ‘Musea willen koloniale kunst teruggeven’.

<sup>77</sup> Merryman, *Thinking about the Elgin Marbles*, 55-56.

<sup>78</sup> Rijksoverheid, ‘Nederland geeft dolk van Javaanse verzetsheld terug aan Indonesië’.

<sup>79</sup> Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict with Regulations for the Execution of the Convention 1954.

moeten worden genomen als er uit wordt gegaan van het cultureel internationalisme: conservering, integriteit en verspreiding.<sup>80</sup>

Conservering vormt de belangrijkste van deze drie overwegingen volgens Merryman, want als culturele objecten worden beschadigd of vernietigd, dan verliezen mensen van verschillende culturen een deel van hun erfgoed en is restitutie niet eens meer aan de orde. In het geval van de Elgin Marbles is er geen sprake van gevaar voor beschadiging of vernietiging in het British Museum, aangezien de sculpturen daar op een veilige plek staan en goed onderhouden en beschermd worden. Door de sculpturen over te brengen naar Griekenland, zouden de sculpturen mogelijk wel worden blootgesteld aan gevaar voor beschadiging meent Merryman. Daarnaast benoemt hij nog een andere vorm van conservering, namelijk die van de overblijfselen en herinneringen van – al dan niet vergane – beschavingen. Daarmee bedoelt Merryman dat het van belang is, voor het begrip en de waardering van deze beschavingen, dat culturele objecten geassocieerd worden met de juiste tijd, plek, herkomst en de functie en betekenis binnen de cultuur waaruit de objecten zijn voortgekomen. Enkele ruïnes van Maya tempels in Mexico zijn bijvoorbeeld een aantal jaren geleden geplunderd, waardoor belangrijke informatie over de Mayacultuur verloren is gegaan. Doordat het schrift van de Maya's nog niet ontcijferd is, vormen de tempels momenteel nog de belangrijkste bron van kennis over de Mayacultuur.<sup>81</sup> Kortom, voor culturele objecten die ter discussie staan voor restitutie, moet in overweging worden genomen hoe het object zelf het best bewaard blijft én of het deel uitmaakt van een groter geheel, waarbij volledigheid van het geheel gewenst is.

Deze volledigheid van het geheel, houdt deels verband met de tweede overweging die Merryman benoemt bij het cultureel internationalisme, namelijk de integriteit. Merryman illustreert bijvoorbeeld hoe het Parthenon als intact en geïntegreerd geheel – mét de Elgin Marbles – van grotere schoonheid en betekenis is, dan wanneer de onderdelen ervan gescheiden zijn, zoals nu het geval is. Een samenvoeging van de onderdelen zou dus de integriteit van het Parthenon ten goede kunnen komen.<sup>82</sup> Hetzelfde kan worden gezegd over andere culturele koloniale objecten, waarvan de integriteit mogelijk vergroot zou kunnen worden, in combinatie met andere objecten of als samengevoegd geheel op een bepaalde locatie. Zo vraagt Nigeria al jarenlang om de teruggave van de zogeheten Benin Bronzen: bronzen beelden die verspreid zijn over een aantal Amerikaanse en Europese musea, waaronder het Museum Volkenkunde in Leiden. Benin staat bekend om een eeuwenoude traditie van brons werk, waarvan de beelden die in 1897 door de Britten zijn buitgemaakt een historisch voorbeeld vormen.<sup>83</sup> Het is dan ook goed voor te stellen dat het de

---

<sup>80</sup> Merryman, *Thinking about the Elgin Marbles*, 56-57.

<sup>81</sup> Merryman, *Thinking about the Elgin Marbles*, 57-58.

<sup>82</sup> Ibid. 58-59.

<sup>83</sup> Brooke, 'A Nigerian City Whose Past is Cast in Bronze'.

integriteit van de bronzen beelden ten goede zou komen als deze zich weer in totaliteit in Benin zouden bevinden, de stad waar het typerende brons werk ooit is ontstaan en nog steeds wordt uitgevoerd.

Toch kunnen vraagtekens worden gezet bij het argument om alle Benin Bronzen terug te laten keren naar Nigeria. Zoals Merryman naar voren brengt met zijn derde overweging van het cultureel internationalisme, kan de internationale distributie van het erfgoed hierdoor worden gehinderd: "(...) a concern for an appropriate international distribution of the common cultural heritage, so that all of mankind has a reasonable opportunity for access to its own and other people's cultural achievements".<sup>84</sup> Zoals ook naar voren komt in het eerste hoofdstuk, vindt er al sinds de 17<sup>e</sup> eeuw tot op heden een stroom van culturele objecten uit Derde Wereld naties naar rijkere naties plaats. Merryman is van mening dat een vooruitzicht waarin de belangrijkste culturele objecten zich in enkele rijke naties bevinden, zorgwekkend is. In het geval van de Elgin Marbles stelt hij dat het grootste deel van de Griekse antiquiteiten alsnog in Griekenland te vinden zijn, dus dat het land niet cultureel verarmd is. Restitutie van de Elgin Marbles zou in dit opzicht niet nodig zijn en zelfs onwenselijk zijn, want door de Elgin Marbles in Engeland te laten, zouden de Griekse antiquiteiten beter verspreid zijn.<sup>85</sup> Dit argument van Merryman wordt volgens Van Beurden echter vaak gebruikt door tegenstanders van restitutie, uit angst dat de westerse musea leeg zullen raken. Hij meent dan ook dat het in de meeste gevallen waarbij restitutie plaatsvindt, slechts een klein deel van de collectie wordt teruggegeven. Daarnaast stelt hij dat er wellicht compromissen kunnen worden gesloten tussen musea.<sup>86</sup> Historicus Henri Beunders veronderstelt zelfs dat samenwerkingen tussen musea op internationaal niveau de enige juiste oplossing biedt; hierdoor kunnen culturele objecten worden uitgewisseld, duo-tentoonstellingen worden georganiseerd en de geschiedenis van de objecten gezamenlijk worden bestudeerd.<sup>87</sup>

De drie overwegingen die volgens Merryman in acht moeten worden genomen bij het cultureel internationalisme, kunnen ook worden toegepast op vraagstukken betreffende de restitutie van koloniale culturele objecten. Zowel Nederland als voormalige koloniën hebben belang bij de conservering van koloniale culturele objecten; het zijn artefacten van een gedeeld verleden. Objecten die zich in de collecties van Nederlandse musea bevinden, zijn naar waarschijnlijkheid goed geconserveerd. Zo staat de Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed in contact met erfgoedbeheerders, die onder andere werkzaam zijn bij musea, om de conservering van waardevolle objecten te waarborgen.<sup>88</sup> Wanneer een voormalige kolonie een claim voor restitutie indient, zou ook de

---

<sup>84</sup> Merryman, *Thinking about the Elgin Marbles*, 59.

<sup>85</sup> Merryman, *Thinking about the Elgin Marbles*, 60-61.

<sup>86</sup> Khaddari en Wiegman, 'Roofkunst kan terug, maar wel op bepaalde voorwaarden'.

<sup>87</sup> Beunders, 'Moet die roofkunst wel terug?'.

<sup>88</sup> <https://www.cultureelerfgoed.nl/onderwerpen/veilig-erfgoed>

kwaliteit van conservering in dat land in overweging moeten worden genomen. Daarnaast moet worden nagegaan of het object onderdeel uitmaakt van een groter geheel. De kris van prins Diponegoro kan bijvoorbeeld in Indonesië getoond worden in combinatie met andere objecten die van de prins zijn geweest. Dit zou de integriteit van de kris en daaraan gerelateerd objecten ten goede komen. Het Nationaal Museum voor Wereldculturen beschikt over een grote collectie objecten die afkomstig zijn uit voormalige koloniën. Wanneer een gedeelte van deze collectie gerestitueerd zou worden, zou de distributie van dit erfgoed niet in gevaar komen, aangezien er nog een groot gedeelte van de collectie over zou blijven. Daarbij komt dat slechts een fractie van deze collectie op zaal kan worden tentoongesteld. Bovendien ontstaan er steeds meer samenwerkingen tussen musea op internationale schaal, waardoor uitwisselingen kunnen plaatsvinden.

Volgens Merryman kunnen zowel het cultureel nationalisme en het cultureel internationalisme bij veel kwesties oplossingen bieden of naast elkaar bestaan. Hij geeft echter aan in veel gevallen de voorkeur te geven aan de overwegingen van het cultureel internationalisme. Hij benoemt dat in een wereld die is opgedeeld in natiestaten, er vanzelfsprekend ruimte moet bestaan voor het cultureel nationalisme. Desalniettemin voegt hij daaraan toe dat de wereld en de rol die natiestaten daarin innemen onderhevig is aan verandering. Met het oog op de opkomst van internationale wetten om cultureel erfgoed wereldwijd te beschermen, komt er minder nadruk te liggen op het cultureel nationalisme en steeds meer op het cultureel internationalisme.<sup>89</sup> Daarnaast neemt het belang van het cultureel internationalisme toe vanwege de groeiende globalisering; door de wereldwijde integratie van economie, politiek en cultuur vindt er meer samenwerking op internationaal niveau plaats.

---

<sup>89</sup> Merryman, *Thinking about the Elgin Marbles*, 105-107.

### Hoofdstuk 3

De afgelopen decennia heeft een aantal restituties plaatsgevonden uit de collecties van Nederlandse musea. In dit hoofdstuk worden enkele van deze restituties geanalyseerd. Hierbij tracht ik te achterhalen of de visies uit hoofdstuk twee te herkennen zijn binnen deze casussen. Door het verleden op deze wijze te bestuderen en te koppelen aan het heden, probeer ik te ondervinden welke visies een bijdrage kunnen leveren aan een toekomstig restitutiebeleid. Ten eerste komen de restituties van stoffelijke resten aan bod. Ten tweede wordt de restitutie van de Lomboschat besproken. Tot slot worden de discussies rondom de mogelijke restitutie van een aantal boeddha-hoofden van het Borobudur tempelcomplex onderzocht.

#### *3.1 Stoffelijke resten*

Zoals uit hoofdstuk één blijkt werden vanaf het begin van het kolonialisme al ‘curiositeiten’ uit overzeese gebieden verzameld en verhandeld, als aandenkens of als vertoon van macht en rijkdom. Aan het eind van de 19<sup>e</sup> eeuw groeide de interesse naar het fysiologisch onderzoek naar lichamen van onbekende volkeren; wetenschappers classificeerden de lichamelijke kenmerken van deze volkeren en namen stoffelijke resten mee terug naar Nederland voor verder onderzoek. Deze stoffelijke resten werden bijvoorbeeld uit ziekenhuizen meegenomen, opgegraven op begraafplaatsen of in beslag genomen na het zogenaamde ‘koppensnellen’, waarbij bepaalde volkeren de hoofden van vijanden afhakten. Het meenemen van stoffelijke resten gebeurde zelfs nog tot in de jaren ‘50 van de 20<sup>e</sup> eeuw, toen Indonesië al onafhankelijk was. Tot op heden bevinden de meeste van deze stoffelijke resten zich in de depots van een aantal Nederlandse musea.<sup>90</sup>

Ondertussen worstelen deze musea met de vraag – zoals met de vele koloniale culturele objecten die zij bezitten – wat te doen met die stoffelijke resten. Toch vormen de stoffelijke resten een eigen categorie binnen de objecten die tijdens het kolonialisme zijn meegebracht naar Nederland; ze brengen vanzelfsprekend extra sensitiviteit met zich mee, aangezien er mogelijk verwantschap is met nabestaanden. Zoals Steven Engelsman, voormalig directeur van Museum Volkenkunde in Leiden, stelt: “Niemand wil het hoofd van zijn opa in een vitrine in een museum zien”.<sup>91</sup> De desbetreffende stoffelijke resten zijn dan ook niet zozeer ‘objecten’ te noemen. Toch komen in deze scriptie twee casussen aan bod waarbij het de restitutie van stoffelijke resten betreft: de restitutie van gemummificeerde Maori-hoofden in 2005 en 2019 en die van het hoofd op sterk water van de Ghanese vorst Badu Bonsu in 2009. Vanwege de sensitiviteit omtrent deze stoffelijke

---

<sup>90</sup> Fabels, Seck en Zoetbrood, ‘Kasten vol koloniaal schuldgevoel; reconstructie’.

<sup>91</sup> Auteur onbekend, ‘Niemand wil het hoofd zijn opa in een vitrine in een museum zien’.



resten, is er veel geschreven over de restituties ervan en de discussies die ze oproepen. Hierdoor komt duidelijk naar voren welke problemen en meningen deze restituties met zich meebrachten en kunnen ze een bijdrage leveren aan deze scriptie. Daarnaast brengen stoffelijke resten uit het koloniale tijdperk in musea een cultureel belang met zich mee, als onderdeel van de Nederlandse geschiedenis of van het land waar ze vandaan komen.<sup>92</sup> Hierdoor zijn ze mijns inziens zowel ‘koloniaal’ als ‘cultureel’ te noemen.

In 2002 diende Nieuw-Zeeland een verzoek in voor de restitutie van een zogeheten ‘Toi Moko’ – een getatoeëerd hoofd van een Maori – uit de collectie van Museum Volkenkunde in Leiden. Het hoofd is door middel van handel gedurende het kolonialisme in Nederland terecht gekomen, want toentertijd waren het zeer gewilde verzamelstukken. Nieuw-Zeeland probeert al sinds de jaren ‘90 de ongeveer 500 Toi Moko’s die zich in verschillende musea ter wereld bevinden terug te brengen naar het vaderland. Eenmaal daar worden de Toi Moko’s bewaard in een speciaal daaraan gewijde ruimte, de Wahi Tapu, in het Te Papa Museum. Ondertussen wordt onderzocht van welke Maori-stammen de Toi Moko’s precies afkomstig zijn, zodat deze stammen de stoffelijke resten op een passende manier kunnen begraven.<sup>93</sup> De Maori’s vinden het ontoelaatbaar dat hun voorouders of delen van hen in vitrines te kijk liggen.<sup>94</sup> Alleen al uit de wijze waarop de Toi Moko’s bewaard worden in het Te Papa Museum blijkt het culturele belang van de Toi Moko’s voor Nieuw-Zeeland. Conservator van Museum Vrolijk, Laurens de Rooy, benadrukte dit belang ook toen in 2019 een Maori-hoofd werd teruggegeven aan Nieuw-Zeeland: “Als je weet hoe de Maori eraan hechten om vanuit cultureel en spiritueel oogpunt de band tussen deze voorouders en hun vaderland te herstellen, dan kun je niet anders dan deze repatriëring volledig steunen”.<sup>95</sup>

Om dezelfde reden vond in 2009 de restitutie van het hoofd van de Ghanese koning Badu Bonsu plaats. Volgens de Ghanese ambassadeur Eric Odoi-Anim kon het lichaam van de koning niet tot rust kunnen komen als het hoofd niet begraven werd. Er zou dan een smet komen te rusten op de clan van de voormalige koning.<sup>96</sup> Daarnaast zou het hoofd deel uitmaken van een belangrijke herinnering uit de geschiedenis van Ghana; het hoofd herinnert aan een bevolking die het wrede bewind van de eigen koning beu was en hem uitleverde aan de Nederlanders voor executie.<sup>97</sup> Zoals de Toi Moko’s en de manier waarop deze begraven worden van emotioneel én cultureel belang zijn voor de Maori’s in Nieuw-Zeeland, zo geldt dat ook voor het hoofd van koning Badu Bonsu voor Ghana. De redenen die Nieuw-Zeeland en Ghana hebben gegeven voor de restitutie van de

---

<sup>92</sup> Fabels, Seck en Zoetbrood, ‘Kasten vol koloniaal schuldgevoel; reconstructie’.

<sup>93</sup> Stigter, ‘Frankrijk heeft eerste ‘Toi-Moko’ terug aan museum Nieuw-Zeeland’.

<sup>94</sup> Auteur onbekend, ‘Maori’s krijgen hun hoofd terug; ‘straks willen ze ook hun knotsen terug’.

<sup>95</sup> Amsterdam UMC, ‘Menselijke resten Maori terug van Amsterdam naar Nieuw-Zeeland’, 25 april 2019.

<sup>96</sup> Auteur onbekend, ‘Hoofd van Koning Badu Bonsu terug naar Ghana’.

<sup>97</sup> Auteur onbekend, ‘Koning Bonsu’s hoofd’.

stoffelijke resten zijn te herleiden tot het cultureel nationalisme van Merryman, want de culturele identiteit van bepaalde bevolkingsgroepen van beide landen speelt een belangrijke rol.

Volgens sommigen zijn deze stoffelijke resten evengoed onderdeel van de Nederlandse culturele identiteit. Historicus Ewald Vanvugt maakte in 2000, naar aanleiding van de tentoonstelling *Botje bij Botje* in de Kunsthal in Rotterdam, bekend tegen de teruggave van onder andere stoffelijke resten uit het koloniale tijdperk te zijn. Hij meent dat de stoffelijke resten inmiddels deel zijn geworden van de Europese geschiedenis en mogelijk zelfs meer deel uit maken van de Europese geschiedenis, dan die van het land waar ze origineel vandaan komen. De afhakte hoofden zouden volgens Vanvugt dan ook de verzameltraditie van het koloniale tijdperk illustreren en daarmee dus niet alleen in bezit moeten blijven van de Nederlandse musea, maar ook prominent tentoon moeten worden gesteld.<sup>98</sup> Ook het Universiteitsmuseum in Groningen heeft er geen problemen mee om zulke stoffelijke resten tentoon te stellen. Het museum stelt onder andere de schedel van een Javaan en een zogenaamde 'Hottentot' – iemand van de Khoikhoi bevolking – tentoon. Curator van het museum, Rolf ter Sluis, liet weten geen bezwaar te hebben tegen het tentoonstellen van deze stoffelijke resten: "Wij zijn een wetenschapsmuseum en dit zijn de eerste schedels uit de fysische antropologie. Daarom laten we de oude beschrijvingen zien, zoals "Hottentot". Volkenkundige musea vinden menselijke resten ongemakkelijk omdat zij de fysische antropologie onlosmakelijk verbinden aan een waardeoordeel. Dat hebben wij nooit gedaan".<sup>99</sup> Uit de meningen van zowel Vanvugt en Ter Sluis blijkt dat, zelfs als het stoffelijke resten in relatie tot het kolonialisme betreft, door sommigen uit wordt gegaan van een cultuurrelativistische benadering. Zij menen dat het verzamelen van stoffelijke resten voor fysiologisch onderzoek in de context van het koloniale tijdperk moet worden geplaatst, zonder erover te oordelen. Daarnaast kan bijvoorbeeld het hoofd van koning Badu Bonsu ook als een stukje van de geschiedenis en de culturele identiteit van Nederland worden gezien.

Toch worstelt Nederland met de schuld en schaamte voor die koloniale geschiedenis. Volgens Wayne Modest, hoofdonderzoeker van het Nationaal Museum voor Wereldculturen, moet het bij die stoffelijke resten echter niet gaan om het schuldgevoel en de schaamte. Hij geeft aan dat toen de stoffelijke resten tijdens kolonialisme werden meegenomen, niet stil werd gestaan bij de ethiek. Nu moeten we dat echter wél doen: "(...) het is onze verantwoordelijkheid een respectvolle en ethische oplossing te vinden, niet die van hen."<sup>100</sup> Desalniettemin geeft hij aan dat ervoor gewaakt moet worden dat het Nationaal Museum voor Wereldculturen bij het zoeken naar oplossingen voor de stoffelijke resten niet zelf gaat bedenken wat ermee moet gebeuren en daarmee koloniaal gaat handelen. In gesprek gaan met de landen waar de stoffelijke resten vandaan komen zou een

---

<sup>98</sup> Vanvugt, 'Laat de botjes spreken!'.  
<sup>99</sup> Fabels, Seck en Zoetbrood, 'Kasten vol koloniaal schuldgevoel; reconstructie'.  
<sup>100</sup> Ibid.

oplossing kunnen bieden volgens hoogleraar antropologie van de wetenschap, Amade M'charek: "Misschien moeten we beslissen dat de botten van ons allemaal zijn, onderdeel van een gedeelde geschiedenis én een gedeeld heden."<sup>101</sup> Dit zou betekenen dat er uit zou worden gegaan van de cultureel internationalistische benadering, zoals Merryman deze aanduidt, waarbij de stoffelijke resten als internationaal en gemeenschappelijk cultureel erfgoed worden gezien. Uit de restitutie van de Toi Moko in 2005 is door die internationalistische benadering bovendien een vriendschap met Nieuw-Zeeland tot stand gekomen en heeft het Nationaal Museum voor Wereldculturen ervoor in de plaats een kano van de Maori in ontvangst mogen nemen.<sup>102</sup>

### 3.2 De Lombokschat

In 1977 vond de restitutie van de helft van de zogeheten Lombokschat plaats, ongeveer 243 objecten. Het is een van de eerste restituties die hebben plaatsgevonden na de onafhankelijkheid van Indonesië en de enige restitutie waarbij het oorlogsbuit betrof.<sup>103</sup> De Lombokschat, bestaande uit onder andere edelstenen, beeldjes, krissen, sieraden, andere verscheidene zilveren en gouden objecten en zeldzame geschriften, werd tijdens een strafexpeditie in 1894 in Lombok door het Nederlands-Indische leger gevonden en meegenomen. Dit gebeurde nadat het Nederlands-Indische leger het paleis van een lokale heerser, had ingenomen en in brand had gestoken. Het grootste gedeelte van de schat werd naar Nederland vervoerd, waar aanvankelijk werd overwogen de gouden en zilveren objecten uit de schat om te smelten. De cultuurambtenaar Victor de Stuers, die de Nederlandse monumentenzorg oprichtte, wist te voorkomen dat de schat omgesmolten zou worden en wees toentertijd al op het culturele belang van de schat. Zodoende werd de schat verdeeld over het Rijksmuseum in Amsterdam, het huidige Museum Volkenkunde in Leiden en een kluis van de Nederlandsche bank.<sup>104</sup> Een zogenaamde 'restitutierevolutie' zou destijds ongehoord zijn geweest; onder de museumbezoekers bestond vooral publieke verontwaardiging over het feit dat de radja zich met de schat, ten koste van zijn eigen volk, had verrijkt.<sup>105</sup>

Deze mentaliteit hield lang stand, zelfs nadat Indonesië in 1945 om teruggave van de schat vroeg. Toen in 1976 door de Nederlandse regering besloten werd om het grootste gedeelte van de schat te restitueren, werd er dan ook geprotesteerd. Volgens sommigen moest Indonesië dankbaar zijn dat de schat in Nederland zo goed bewaard was gebleven, aangezien radja's vaak hun schatten na verloop van tijd weer om lieten smelten.<sup>106</sup> Men leek te zijn vergeten dat de schat in Nederland

---

<sup>101</sup> Ibid.

<sup>102</sup> De With, 'Musea willen koloniale kunst teruggeven'.

<sup>103</sup> Van Beurden, *The Return of Cultural and Historical Treasures: The Case of the Netherlands*, pp. 34-54.

<sup>104</sup> Fasseur, 'De schat van Lombok'.

<sup>105</sup> 'De oorlog, de schat en de schijnheiligheid'

<sup>106</sup> Vanvugt, *De schatten van Lombok*, p. 101.

ook op het punt had gestaan omgesmolten te worden. Daarnaast waren er vermoedens dat de schat in de privécollectie van de president terecht zou komen en werd geopperd dat de schat het beste geconserveerd zou blijven in de musea van Nederland.<sup>107</sup> Uiteindelijk bleken geen van deze protesten nodig; historicus Ewald Vanvugt heeft voor zijn boek *De schatten van Lombok* het Museum Nasional in Jakarta in 1995 bezocht, waar de helft van de Lombokschat zich tot op heden bevindt. In het boek vertelt hij hoe het museum personeel hem laat zien dat een kwart van hun deel van de Lombokschat op zaal staat in het museum en de rest ervan veilig opgeborgen is in het depot.<sup>108</sup> Het belangrijkste aandachtspunt dat Merryman aanstipt bij het cultureel internationalisme, namelijk de conservering, komt in de discussies rondom de restitutie van de Lombokschat duidelijk naar voren. Het is hierbij opvallend dat tegenstanders van de restitutie in Nederland vreesden voor datgene wat men in Nederland ook met de schat had willen doen, maar dat deze vrees ongegrond leek. Zo stelde directeur van het Nationaal Museum van Wereldculturen, Schoonderwoerd, in een interview dat de objecten die worden teruggegeven vaak een grote symbolische waarde hebben voor het land dat vraagt om restitutie.<sup>109</sup> Hierdoor zou het tegenstrijdig zijn als zo'n land de objecten niet goed conserveert.

Daarnaast komt ook de overweging van internationale distributie die Merryman noemt bij het cultureel internationalisme naar voren in discussies over de Lombokschat, met name in Nederland. Want hoewel de Lombokschat in 1976 in overleg met de Nederlandse en de Indonesische regering is verdeeld, is de schat in Nederland tientallen jaren daarna niet meer tentoongesteld.<sup>110</sup> Wanneer de Lombokschat verdeeld is over Nederland en Indonesië, is deze beter verspreid dan wanneer de schat zich in één land zou bevinden. Volgens Merryman is dit van belang, uitgaande van het cultureel internationalisme. Dit kan echter alleen worden bewerkstelligd wanneer de schat, of althans een deel daarvan, wordt tentoongesteld voor publiek. Vanvugt opperde dan ook dat in de museumwereld een nieuwe Victor de Stuers moest opstaan om het voor de schat op te nemen en dat 'de schat opnieuw tot leven zou worden gewekt'.<sup>111</sup> Daar werd in 1995 gehoor aan gegeven toen de Kunsthal, naar aanleiding van het boek over de schatten van Vanvugt, een tentoonstelling organiseerde waarin het Nederlandse deel van de schat werd tentoongesteld.<sup>112</sup>

Later in 2005 werden zelfs stukken van de schat uit Indonesië en Nederland samengebracht in de tentoonstelling *Indonesia: de ontdekking van het verleden* in de Nieuwe Kerk in Amsterdam. De tentoonstelling toonde het gezamenlijke verleden van Nederland en Indonesië en benadrukte 'de

---

<sup>107</sup> Straus, 'Lombokschat, verdeeld over Jakarta en Leiden, is voor even herenigd'.

<sup>108</sup> Vanvugt, *De schatten van Lombok*, p. 107.

<sup>109</sup> De With, 'Musea willen koloniale kunst teruggeven'.

<sup>110</sup> 'De oorlog, de schat en de schijnheiligheid'.

<sup>111</sup> Vanvugt, *De schatten van Lombok*, 123.

<sup>112</sup> <https://www.kunsthall.nl/nl/plan-je-bezoek/tentoonstellingen/de-schat-van-lombok/>

nieuwe gelijkwaardige samenwerking en samenhang tussen Indonesië en Nederland'.<sup>113</sup> Daarna zijn Museum Volkenkunde in Leiden en Museum Nasional in Jakarta een samenwerking aangegaan, om kennis en inzichten over museale collectievorming en educatie uit te wisselen.<sup>114</sup> Het blijkt dat Nederland in aanloop naar de restitutie van de Lombokschat vooral een cultureel nationalistisch standpunt leek aan te houden, door te veronderstellen dat de schat beter in Nederland kon worden bewaard. Tegenwoordig lijkt deze nationalistische houding te zijn verschoven naar een meer cultureel internationalistische houding, waarbij er vanuit wordt gegaan dat de Lombokschat onderdeel uitmaakt van zowel de Nederlandse als de Indonesische geschiedenis. Door middel van duo-tentoonstellingen zoals *Indonesia: de ontdekking van het verleden* en kennisuitwisseling tussen musea uit beide landen, kan worden gewaarborgd dat mensen uit beide landen de kans krijgen de schat te aanschouwen en dat de schat zo goed mogelijk geconserveerd wordt.

### 3.3 De Borobudur boeddha hoofden

Al in 2003 schreef Jos van Beurden een artikel voor de Trouw over boeddha hoofden afkomstig van de Borobudurtempel in Indonesië, die in het bezit zijn van het Rijksmuseum en het Tropenmuseum. Het Rijksmuseum bezit één van deze boeddha hoofden, het Tropenmuseum waarschijnlijk vier en mogelijk zelfs meer. In het artikel beschrijft Van Beurden hoe in 2003 het Rijksmuseum lijnrecht tegenover het Tropenmuseum stond als het ging over de restitutie van de boeddha hoofden. Lejo Schenk, directeur van het Tropenmuseum, gaf aan dat het museum bereid was om de hoofden terug te geven aan Indonesië onder bepaalde voorwaarden. De directeur van het Rijksmuseum, Ronald de Leeuw, verklaarde daarentegen niet bereid te zijn om kunstschat – zoals de boeddha hoofden – terug te geven aan herkomstlanden. De Leeuw gaf deze verklaring af in het licht van de 'Declaration of the Importance and Value of Universal Museums', die hij samen met een aantal andere grote Europese musea, zoals het Louvre en het British Museum, ondertekende.<sup>115</sup>

Uit de 'Declaration of the Importance and Value of Universal Museums' blijkt dat de musea afkeurend staan tegenover hedendaagse illegale handel in archeologische, artistieke of etnische objecten. Het verkrijgen van dit soort objecten in vroegere tijden, zoals tijdens het kolonialisme, moet echter vanuit de waarden uit die tijden beoordeeld worden. Zo staat in de verklaring dat omstandigheden uit het verleden, niet vergeleken kunnen worden met de hedendaagse situatie: "The objects and monumental works that were installed decades and even centuries ago in museums throughout Europe and America were acquired under conditions that are not comparable with

---

<sup>113</sup> <https://www.nieuwekerk.nl/051217-indonesia-de-ontdekking-van-het-verleden/>

<sup>114</sup> Straus, 'Lombokschat, verdeeld over Jakarta en Leiden, is voor even herenigd; Indonesische cultuur'.

<sup>115</sup> Van Beurden, 'Wie houdt het boeddha hoofd, wie geeft het terug?'

current ones".<sup>116</sup> Hierbij komt dat, volgens de desbetreffende musea, de objecten ondertussen een belangrijk onderdeel zijn geworden van hun collecties én van het cultureel erfgoed van de landen waar de objecten momenteel zijn.<sup>117</sup> De musea nemen met deze verklaring zowel een cultuurrelativistisch als een cultureel nationalistisch standpunt in. Ze zijn van mening dat de normen die in het heden gelden, niet vergeleken kunnen worden met normen uit het verleden. De restitutie van objecten zou zelfs een verlies zijn voor de culturele identiteit van de landen waar de objecten momenteel zijn.

Het is dan ook merkwaardig dat hoewel de musea met deze verklaring een overwegend nationalistisch standpunt innemen, ze tegelijkertijd uitgaan van een cultureel internationalistisch perspectief. Zo staat in de verklaring: "The universal admiration for ancient civilizations would not be so deeply established today were it not for the influence exercised by the artifacts of these cultures, widely available to an international public in major museums".<sup>118</sup> Volgens de musea bestaat er een algemene bewondering voor objecten van verschillende culturen, doordat deze momenteel internationaal verspreid zijn en worden tentoongesteld aan een wereldwijd publiek. De internationale verspreiding van deze objecten is echter mede voortgekomen uit het Europese kolonialisme. Deze musea, waaronder het Rijksmuseum, menen de gehele mensheid te dienen en daarom de kunstschaten te mogen houden: "we should acknowledge that museums serve not just the citizens of one nation but the people of every nation".<sup>119</sup> Zoals Merryman naar voren brengt bij het cultureel internationalisme, heeft iedereen belang bij de conservering en het genot van cultureel erfgoed. Aan de hand van deze invalshoek, bekrachtigde het Rijksmuseum waarom het boeddha hoofd in bezit moet blijven van het museum.

In tegenstelling tot het Rijksmuseum, stond het Tropenmuseum er wel voor open om de boeddha hoofden terug te geven aan Indonesië, zij het wel onder voorwaarden. Zo was directeur Schenk van mening dat restitutie kon worden bewerkstelligd als Indonesië de originele standplaatsen van de boeddha hoofden kon aanwijzen. Bovendien zouden de hoofden goed bevestigd moeten worden en moest Indonesië in staat zijn de hoofden naar behoren te conserveren. Niettemin wilde hij 'ze het liefst zelf (...) vastmetselen'.<sup>120</sup> Dat het Tropenmuseum ervoor open stond om de boeddha hoofden terug te geven, werd hierna al snel bekend bij de Indonesische ambassade in Den Haag. Vervolgens kreeg het Tropenmuseum bericht van de Indonesische ambassade dat ze de boeddha hoofden wilden komen ophalen. Volgens Schenk was dit echter wat voorbarig; hij wilde de restitutie van de boeddha hoofden onderdeel maken van een grotere onderneming, waarbij de

---

<sup>116</sup> [http://archives.icom.museum/pdf/E\\_news2004/p4\\_2004-1.pdf](http://archives.icom.museum/pdf/E_news2004/p4_2004-1.pdf)

<sup>117</sup> Ibid.

<sup>118</sup> Ibid.

<sup>119</sup> Ibid.

<sup>120</sup> Van Beurden, 'Wie houdt het boeddha hoofd, wie geeft het terug?'

restauratie van de Borobudurtempel virtueel geconstrueerd zou worden. Daarnaast wilde hij de overige missende hoofden van de tempel opsporen. De restitutie van de boeddhafiguren van het Tropenmuseum kunnen op deze wijze het 'startpunt' zijn van een internationaal project zoals Schenk verklaarde: "Searching for the lost objects of the Borobudur could become a training in new professional behaviour. Private collectors and other museums should be involved in it. It has to be more than incidentalism".<sup>121</sup> Hieruit blijkt dat het Tropenmuseum ook een cultureel internationalistisch standpunt innam met betrekking tot de restitutie van de boeddhafiguren. Het museum wilde namelijk aan de hand van de boeddhafiguren een internationaal project starten, zodat meerdere landen konden profiteren van de opgedane kennis. Hierbij had het Tropenmuseum, in tegenstelling tot het Rijksmuseum, echter wél de intentie ook daadwerkelijk te restitueren.

Anno 2011 was het Tropenmuseum nog steeds bereid om de boeddhafiguren van de Borobudurtempel terug te geven aan Indonesië, zoals Van Beurden beschrijft in zijn publicatie *The Return of Cultural and Historical Treasures: The Case of the Netherlands*. Het Rijksmuseum is – wellicht met het oog op de hedendaagse controverses betreffende het koloniale verleden – van mening veranderd. Zo stelde directeur Taco Dibbits dat de restitutie van het boeddhafiguur niet uitgesloten is, maar dat er wel veel overwegingen meetellen. Zo meent hij dat wanneer tempelcomplexen zoals de Borobudur worden hersteld met hun missende onderdelen, de kans groot is dat zulke complexen veranderen in attractieparken.<sup>122</sup> Tegelijkertijd kan het de integriteit van zowel het hele tempelcomplex als de boeddhafiguren op zichzelf ten goede komen, wanneer deze als totaliteit gerestaureerd worden. Zoals Merryman ook oppert bij de overweging van integriteit bij het cultureel internationalisme, komen bepaalde culturele objecten beter tot hun recht in combinatie met andere objecten of als onderdeel van een geheel. Volgens Dibbits is het vooral belangrijk om genuanceerde beslissingen te nemen, niet alleen over de boeddhafiguren, maar ook over andere objecten. Hij concludeert dan ook: "We are not against return, we are against general rules for it and want to study case by case. A decision about it has to be made reasonably".<sup>123</sup> Dit maakt Dibbits – volgens de theorie van Cliteur – een worstelaar bij uitstek, die verschillende benaderingen hanteert.

---

<sup>121</sup> Van Beurden, *The Return of Cultural and Historical Treasures: The Case of the Netherlands*, pp. 57-58.

<sup>122</sup> Ibid. 58.

<sup>123</sup> Ibid. 58.

## Conclusie

In het eerste hoofdstuk van deze scriptie zette ik de geschiedenis van het verzamelen en het tentoonstellen van koloniale culturele objecten uiteen. Daarnaast beschreef ik in hoeverre er in het verleden al sprake is geweest van restitutie in Nederland en wat het huidige restitutiebeleid is. In het tweede hoofdstuk bracht ik een aantal actuele visies op ons koloniale verleden en de restitutie van koloniale culturele objecten naar voren. Tot slot lichtte ik in het derde hoofdstuk drie casussen toe waarbij er – al dan niet – sprake was van restitutie en hoe analyseerde ik hoe deze casussen zich verhouden tot de actuele visies uit hoofdstuk twee. Op deze wijze heb ik onderzocht hoe de verschillende actuele visies op het koloniale verleden en op restitutie van koloniale culturele objecten en voorgaande restituties, kunnen bijdragen aan een toekomstig restitutiebeleid. Op basis van dit onderzoek stel ik dat de visie van de worstelaars, zij die zowel de cultuuruniversalistische als de cultuurrelativistische benadering hanteren en een middenweg tussen beide benaderingen zoeken, de beste is. Daarnaast stel ik dat die visie het beste gecombineerd kan worden met het cultureel internationalistische perspectief van de theorie van Merryman. Een combinatie van beide visies kan een zo goed mogelijke bijdrage leveren aan een toekomstig restitutiebeleid. Dit baseer ik op een aantal uitkomsten van dit onderzoek.

Uit de casus van de stoffelijke resten blijkt dat zowel het NMvW als Museum Vrolijk de stoffelijke resten van Toi-Moko's hebben gerestitueerd. Beide musea gaven aan de culturele en spirituele belangen van de Toi-Moko's voor Nieuw-Zeeland te onderkennen. Hoewel over de restitutie van stoffelijke resten cultuurrelativistische en cultureel nationalitische standpunten bestaan, hebben de musea voor een middenweg gekozen. Zo geeft hoofdonderzoeker van het NMvW, Wayne Modest, aan dat het niet gaat om schuld en schaamte over het koloniale verleden. De musea ontkennen dan ook niet dat de stoffelijke resten ondertussen ook onderdeel zijn geworden van de Nederlandse geschiedenis en cultuur. Zij zien echter wel het ethische belang van de restitutie van stoffelijke resten in. Daarbij spelen ook internationale betrekkingen een rol. Met name de overweging van integriteit die Merryman onderschrijft komt duidelijk naar voren; de integriteit van de Toi-Moko's neemt toe wanneer deze worden bewaard in de speciaal daaraan gewijde ruimte in het Te Papa Museum. Bovendien blijkt dat uit de restitutie van de Toi-Moko door het NMvW een vriendschappelijke connectie is ontstaan met het Te Papa Museum en het NMvW ervoor in de plaats een kano van de Maori heeft ontvangen. Dit toont aan dat er mogelijkheden voor uitwisselingen tussen musea zijn.

Uit de casus van de Lombokschat blijkt er uiteenlopende standpunten bestonden over de restitutie ervan. Zo zag men in eerste instantie het culturele belang van de schat niet in en werd overwogen om deze om te smelten. Later was er bezwaar tegen de eventuele restitutie van de schat,



omdat men bang was dat deze niet goed geconserveerd zou worden in Indonesië. Uiteindelijk werd gekozen voor een middenweg en werd de schat verdeeld tussen Nederland en Indonesië. Bij deze casus komen met name de overwegingen van conservering en verspreiding van het cultureel internationalisme naar voren. Zoals Merryman aangeeft is het van wereldwijd belang dat de schat goed bewaard blijft. Doordat de schat van grote symbolische waarde is voor Indonesië, zal deze daar goed geconserveerd worden volgens Schoonderwoerd, directeur van het NMvW. Vanvugt beschreef in zijn boek dat hij tijdens zijn bezoek aan Indonesië inderdaad had waargenomen dat de schat goed geconserveerd werd. Hieruit blijkt dat het verdelen van de schat de conservering ervan niet in gevaar bracht. Het verdelen van de schat heeft zelfs de verspreiding van cultureel erfgoed bevorderd. Bovendien werd in 2005 de schat in samenwerking met Indonesië in z'n geheel tentoongesteld in Nederland. Hieruit blijkt dat, zoals bij de casus van de stoffelijke resten, uitwisselingen tussen musea mogelijk zijn. Dit betekent dat wanneer restitutie plaatsvindt, door uitwisselingen bepaalde objecten alsnog toegankelijk kunnen zijn voor Nederlands publiek.

De casus van de Borobudur boeddhafiguren geeft zicht op een toekomstbeeld. Er is nog geen sprake geweest van restitutie van de boeddhafiguren, maar de uitkomsten van dit onderzoek tonen aan waarom en hoe restitutie zou moeten plaatsvinden. Voorheen stond het Rijksmuseum niet open voor restitutie; door middel van de 'Declaration of the Importance and Value of Universal Museums' verklaarde het museum de kunstschaten zelf te willen houden. Hiermee nam het museum een duidelijke cultuurrelativistische houding in. Ondertussen staat het Rijksmuseum volgens directeur Dibbits wel open voor restitutie, zij het onder bepaalde voorwaarden. Zowel Dibbits als Schoonderwoerd geven aan voorstander te zijn van een cultureel internationalistisch perspectief ten opzichte van de restitutie van de boeddhafiguren. Beiden benadrukken het belang van de conservering van de boeddhafiguren en het Borobudur tempelcomplex als geheel. Zo stelt Schoonderwoerd voor om in samenwerking met Indonesië een onderzoek te starten naar de originele standplaatsen van de boeddhafiguren. Bovendien zou het de integriteit van zowel de boeddhafiguren als het tempelcomplex ten goede komen, wanneer deze een compleet geheel vormen. Op deze wijze zou het complex in ere hersteld kunnen worden.

Uit de eerste twee casussen blijkt hoe – op succesvolle wijze – er in het verleden al restituties hebben plaatsgevonden waarbij gekozen werd voor een middenweg en een cultureel internationalistisch perspectief werd aangenomen. Op basis daarvan concludeer ik dat een toekomstig restitutiebeleid het beste kan worden gebaseerd op beide visies. Daarbij kunnen vraagstukken omtrent restitutie het beste op dezelfde wijze benaderd worden. Dit betekent dat Nederlandse musea en de regering geen rechtlijnige benadering hanteren, maar per casus een besluit zullen vormen. Kennis over de wijze waarop objecten in het verleden zijn verkregen is daarbij van belang. Hierbij worden eveneens de overwegingen van het cultureel internationalisme in acht

genomen. Dit neemt echter niet weg dat het cultureel nationalisme geen rol kan en zal spelen. Zoals Merryman stelt zullen zowel cultureel nationalisme als het cultureel internationalisme naast elkaar kunnen bestaan. Uit dit onderzoek blijkt echter dat het cultureel internationalisme een grotere rol moet gaan spelen dan het cultureel nationalisme.

Door uit te gaan van het cultureel internationalisme en een middenweg, zijn bij de eerste twee casussen samenwerkingen tussen musea tot stand gekomen. Met het oog op de hedendaagse globalisering, worden zulke internationale contacten steeds belangrijker. Het citaat van David Lowenthal, waarmee ik deze scriptie begon, geeft aan dat we ons verleden altijd zullen delen met anderen. Dit geldt ook voor landen, met name met een koloniaal verleden. Dit gedeelde verleden heeft logischerwijs geleid tot gedeeld cultureel erfgoed. Internationale samenwerkingen kunnen mijn inziens het behoud en de verspreiding van dit gedeelde culturele erfgoed waarborgen en bevorderen.

## Aanbevelingen

Uit hoofdstuk een blijkt dat het verzamelen en tentoonstellen van koloniale culturele objecten een lange geschiedenis kent. Culturele objecten zijn gedurende het koloniale tijdperk op verscheidene manieren verkregen; manieren die we naar hedendaagse maatstaven goed- of afkeuren. Om een restitutiebeleid naar de visie van de worstelaars te kunnen vormen, is het nodig om de precieze herkomst van koloniale culturele objecten te achterhalen. Mijn advies is dan ook dat alle Nederlandse musea die koloniale culturele objecten in hun collectie hebben, onderzoek doen naar de herkomst van die objecten. Zoals al eerder duidelijk werd zijn het Rijksmuseum en het NMvW zo'n onderzoek al gestart. Daarnaast zou na moeten worden gegaan of de door het NMvW recentelijk opgestelde richtlijnen voor de teruggave van koloniale objecten in overeenstemming zijn met de uitkomsten van dit onderzoek.

Het culturele erfgoed dat Nederland verbindt met andere landen, kan op verschillende manieren verspreid worden. Zo kunnen veel archiefstukken ook op digitale wijze worden gedeeld, zodat een ieder die erin geïnteresseerd is het kan bekijken. Mijn advies is dat de Nederlandse overheid, in samenwerking met andere landen, onderzoekt op welke wijzen gedeeld erfgoed verspreid kan worden. Hierdoor kunnen internationale betrekkingen sterker worden en kan de kennis over het koloniale verleden en het koloniale erfgoed worden vergroot.

## Literatuurlijst

Auteur onbekend, 'De oorlog, de schat en de schijnheiligheid', *De Volkskrant*, 26 september 1995.

Auteur onbekend, 'Hoofd van Koning Badu Bonsu terug naar Ghana', *Dagblad van het Noorden*, 21 maart 2009.

Auteur onbekend, 'Koning Bonsu's hoofd', *NRC Next*, 30 december 2008.

Auteur onbekend, 'Niemand wil het hoofd van zijn opa in een vitrine in een museum zien', *Noordhollands Dagblad*, 30 oktober 2008.

Auteur onbekend, 'Maori's krijgen hun hoofd terug; 'straks willen ze ook hun knotsen terug', *Het Parool*, 9 november 2005.

Amsterdam UMC, 'Menselijke resten Maori terug van Amsterdam naar Nieuw-Zeeland', 25 april 2019, <https://www.amc.nl/web/nieuws-en-verhalen/verhalen/community/menselijke-resten-maori-terug-van-amsterdam-naar-nieuw-zeeland.htm>.

Beunders, Henri, 'Moet die roofkunst wel terug?', *Trouw*, 23 maart 2019.

Beurden van, Jos, *Treasures in Trusted Hands: negotiating the future of colonial cultural objects*, Leiden: Sidestone Press (2017).

Beurden van, Jos, *The Return of Cultural and Historical Treasures: The Case of the Netherlands*, Utrecht: KIT Publishers (2012).

Beurden van, Jos, 'Wie houdt het boeddha hoofd, wie geeft het terug?', *Trouw*, 26 februari 2003.

Blokker, Bas, 'Rijksmuseum onderzoekt herkomst koloniale collectie', *NRC Next*, 23 september 2017.

Bloemers, Iris, 'Pleidooi voor de worstelaars', 8-2-2018.

Brassem, Eric, 'Het loket voor de teruggave van roofkunst is nu geopend', *Trouw*, 7 maart 2019.

Brooke, James, 'A Nigerian City Whose Past Is Cast In Bronze', *The New York Times*, 2 augustus 1987, <https://www.nytimes.com/1987/08/02/world/a-nigerian-city-whose-past-is-cast-in-bronze.html>.

Cliteur, Paul, 'Klagen over kolonialisme', in: S.W. Couwenberg (red.), *Kolonialisme en racisme: eens normaal, nu omstreden geraakt als politiek incorrect en moeizaam verwerkt Nederlands en Europees verleden*, Soesterberg: Uitgeverij Aspekt (2016), 45-61.

Coninck de, Douglas, 'Hoe Oostendse activisten met een afgehakte hand de puntjes op de i zetten', *DeMorgen*, 11 augustus 2014.

Couwenberg, S.W., 'Kolonialisme en racisme: een inmiddels omstreden geraakt en moeizaam verwerkt Nederlands en Europees verleden', in: S.W. Couwenberg (red.), *Kolonialisme en racisme: eens normaal, nu omstreden geraakt als politiek incorrect en moeizaam verwerkt Nederlands en Europees verleden*, Soesterberg: Uitgeverij Aspekt (2016), 9-44.

Doedens, A., Yolande Kortlever en Liek Mulder, *Geschiedenis van Nederland*, Zutphen: Walburg Pers (2014).

Duuren van, David, *125 Jaar verzamelen*, Amsterdam: Tropenmuseum (1990).

Emmer, Piet, 'Waarom het verleden een vreemd land is', in: Piet Emmer, *Het zwart-wit denken voorbij*, Amsterdam: Nieuw Amsterdam Uitgevers (2018), 7-13.

Emmer, Piet, *Het zwart-wit denken voorbij*, Amsterdam: Nieuw Amsterdam Uitgevers (2018).

Engelshoven van, 'Kamerbrief met reactie op artikel over roofkunst', 10 april 2019, <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2019/04/10/kamerbrief-met-reactie-op-artikel-over-roofkunst>.

Fabels, Lauren, Rokhaya Seck en Nienke Zoetbrood, 'Kasten vol koloniaal schuldgevoel; reconstructie', *Vrij Nederland*, 22 februari 2018.

Fasseur, C., 'De schat van Lombok', *NRC Handelsblad*, 25 september 1993.

Houwelingen van, Hans, 'Maak van een standbeeld een schandpaal', *NRC Handelsblad*, 15 september 2017.

Jurgens, Erik, 'Hoezo excuses aanbieden? Eigentijdse normen niet klakkeloos toepassen op koloniaal verleden', in: S.W. Couwenberg (red.), *Kolonialisme en racisme: eens normaal, nu omstrepen geraakt als politiek incorrect en moeizaam verwerkt Nederlands en Europees verleden*, Soesterberg: Uitgeverij Aspekt (2016), 97-107.

Khaddari, Raounak en Marcel Wiegman, 'Roofkunst kan terug, maar wel op bepaalde voorwaarden', *Het Parool*, 7 maart 2019.

Legêne, S., *Spiegelreflex: culturele sporen van de koloniale ervaring*, Amsterdam: Bakker (2010).

Legêne, S. en E. Postel-Coster, 'Isn't it all culture?', in: J.A. Nekkers en P.A.M. Malcontent (red.), *Fifty Years of Dutch Development Cooperation, 1949-1999*, Den Haag: Sdu Uitgevers (2000), 271-288.

Lowenthal, David, *The Past is a Foreign Country*, Cambridge: Cambridge U.P. (1993).

Merryman, *Thinking about the Elgin Marbles*, Alphen aan den Rijn: Kluwer Law International (2009).

Oostindie, 'De conflictueuze herontdekking van het koloniale verleden', in: S.W. Couwenberg (red.), *Kolonialisme en racisme: eens normaal, nu omstrepen geraakt als politiek incorrect en moeizaam verwerkt Nederlands en Europees verleden*, Soesterberg: Uitgeverij Aspekt (2016), 73-83.

Ribbens, Arjen, 'Musea zitten in hun maag met koloniale roofkunst', *NRC Handelsblad*, 24 oktober 2018.

Ribbens, Arjen, 'Kunsthandelaren kritiseren Macrons plannen voor soepeler restitutiebeleid', *NRC Handelsblad*, 4 januari 2019.

Ribbens, Arjen, 'Het gaat om de erkenning dat de kunst van hen is', *NRC Handelsblad*, 6 maart 2019.

Rijksoverheid, 'Nederland geeft dolk van Javaanse verzetsheld terug aan Indonesië', 4-3-2020, <https://www.rijksoverheid.nl/actueel/nieuws/2020/03/04/nederland-geeft-dolk-van-javaanse-verzetsheld-terug-aan-indonesie>.

Sarr, Felwine en Bénédicte Savoy, 'The Restitution of African Cultural Heritage', Ministère de la Culture République Française, november 2018.

Ster van der, Jacobus, 'Koloniaal Instituut', *Links Richten*, 1932-1933, 215.

Stichting Nationaal Museum van Wereldculturen, *Return of Cultural Objects: Principles and Process*, 7 maart 2019, <https://www.volkenkunde.nl/sites/default/files/2019-05/Claims%20for%20Return%20of%20Cultural%20Objects%20NMVW%20Principles%20and%20Process.pdf>.

Stigter, Bianca, 'Frankrijk heeft eerste 'Toi-Moko' terug aan museum Nieuw-Zeeland', *NRC Handelsblad*, 11 mei 2011.

Straus, Cees, 'Lombokschat, verdeeld over Jakarta en Leiden, is voor even herenigd', *Trouw*, 13 december 2005.

UNESCO, 'Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict with Regulations for the Execution of the Convention 1954', Den Haag, 14 mei 1954, [http://portal.unesco.org/en/ev.php-URL\\_ID=13637&URL\\_DO=DO\\_TOPIC&URL\\_SECTION=201.html](http://portal.unesco.org/en/ev.php-URL_ID=13637&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html).

Vermaas, Peter, 'Wat als 90 procent van het Franse erfgoed in Afrika lag?', *Trouw*, 24 oktober 2018.

Vanvugt, Ewald, 'Laat de botjes spreken!', *Museumvisie 2* (2000).

Vanvugt, Ewald, *De schatten van Lombok*, Amsterdam: Mets (1994).

Walsum van, Sander, 'Koloniale collectie stelt musea voor de vraag: wat te doen met onze roofkunst?', *De Volkskrant*, 5 juni 2018.

With de, Theo, 'Musea willen koloniale kunst teruggeven', *Haarlems Dagblad*, 8 maart 2019.

Zeil van, Wieteke, 'Rijks maakt expositie over slavernij', *De Volkskrant*, 10 februari 2017.

## Digitale bronnen

ICOM, over de 'Declaration of the Importance and Value of Universal Museums', [http://archives.icom.museum/pdf/E\\_news2004/p4\\_2004-1.pdf](http://archives.icom.museum/pdf/E_news2004/p4_2004-1.pdf) (7 april 2020)

Tropenmuseum, website over de collectie van Tropenmuseum, <https://www.tropenmuseum.nl/nl/onze-collectie-0> (7 april 2020)

De Kunsthal, informatie over tentoonstelling *De Schat van Lombok*, <https://www.kunsthal.nl/nl/plan-je-bezoek/tentoonstellingen/de-schat-van-lombok/>

Nieuwe Kerk, informatie over tentoonstelling *Indonesia: de ontdekking van het verleden*

<https://www.nieuwekerk.nl/051217-indonesia-de-ontdekking-van-het-verleden/>

Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed, informatie over de conservering van cultureel erfgoed  
<https://www.cultureelerfgoed.nl/onderwerpen/veilig-erfgoed>